

Bevezetés

"Szolgálatának jelentőségét néhány mondatban érzékeltetni lehetetlenség. Evangélikus egyházunknak tartozunk azzal, hogy Raffay Sándornak - ennek a valóban nagy püspökünknek - az emlékét legalább egy hosszabb tanulmánnyal örökítsük meg." 1

Ezeket a sorokat néhány évtizeddel ezelőtt írta le Ordass Lajos, s örülök annak, hogy egy pályázat keretében ennek a hosszabb tanulmánynak a megírására több testvéremmel együtt lehetőségem volt.

Ki volt Raffay Sándor?

Ez az az egyetlen kérdés, amelyre a választ keresem ezzel a végső formába öntött dolgozatommal. Erre a könnyűnek látszó kérdésre nagyon nehéz megtalálni a választ, hiszen Raffay püspöknek rengeteg arca volt. A teljes képet életéről csak akkor kapunk, ha sikerül minden oldaláról megismerni őt.

Raffay Sándor evangélikus püspök volt, de ezen túl, sok tisztelője szemében ő testesítette meg az igazi magyar püspököt, jellegzetes bajuszával, délceg alakjával, s nagy tekintélyével. De nem csak püspök volt, hanem lelkipásztor, tanár és országgyűlési képviselő is. Rendszeres igehirdetési mellett részt vett a közéletben, és jelentős politikusi munkát is végzett.

Kemény Lajos nekrológiájában szintén kiemeli Raffay sokoldalúságát: templomépítő püspöknek, bibliafordítónak és nyakas ceglédi magyarnak nevezi.²

Nagy kihívást jelent számomra, ez az igényességet és türelmet követelő bemutatása, ennek a sokoldalú embernek.

Raffay Sándor püspökként egy olyan korban vezette az evangélikus egyházat, amikor egész Európa forrongott, változott. Erre a korra esett a két világháború, ekkor vették el a trianoni békével Magyarország kétharmadát, és vele az evangélikus hívők több mint fele is a határon kívül rekedt. Sokan siratták hozzátartozóikat, akiket a háborúban vesztek el, vagy pedig az erőszakkal meghúzott határ szakított el tőlük. Néhány hónapig átélték a kommunizmus

rémítetteit is, amikor a Tanácsköztársaság került uralomra. Ezen kívül állandó küzdelem folyt a katolikusokkal az evangélikusok jogainak elismeréséért.³

Püspöksége 27 éve alatt többet változott a világ, mint máskor évszázadok alatt. Ezen időszakban Raffay újjászervezte egyházunk életét, templomokat építtetett és új liturgikus rendet készített.

Ki volt Raffay Sándor?

Egy olyan ember, aki nehéz korban vállalt nehéz szolgálatot az egyházáért, s Isten dicsőségére. *"Nem a mi buzgóságunk, munkánk és szolgálatunk tartotta meg eddig egyházunkat, nem is a mi gyenge hitünk fogja megtartani ezentúl is e sokat próbált hazánkban a mi legtöbb próbát szenvedő evangélikus egyházunkat, hanem egyedül az egyház hatalmas Ura, akitől várjuk a jobb jövődőt"* ⁴

Ezen hitvallás tükrében fogom megvizsgálni Raffay Sándor életét.

1. Az ifjú Raffay Sándor

1. 1. Ifjúsága, tanulmányai (1866 – 1886)

„Akkor is megvolt az a ferde felfogás, hogy az öregembernek való a templom.”

Raffay Sándor 1866. június 12-én született Cegléden, egy nehéz körülmények között élő család ötödik gyermekeként. Édesanyja, Szokol Judit volt, édesapja pedig Raffay János, aki tanárként kereste meg családja kenyerét.

Az elemi iskola első 4 évfolyamát Cegléden végezte, majd Szarvason folytatta a tanulmányait.

Az ifjú Raffay Sándor fiatalkorában három dolog volt rá nagy hatással:

Egyrészt az egész életét meghatározták a **gyerekkori élményei**. Szüleivel és testvéreivel minden vasárnap rendszeresen jártak templomba, ahol a kor egyik elismert lelkésze Török József szolgált vasárnapról vasárnapra. *„Jól emlékszem, hogy gyerekkoromban a templomba menetel valami különleges ünnepi hangulatban történt. Igaz akkor is megvolt az a ferde felfogás, hogy az öregembernek való a templom.”* ⁵

Családjában is a keresztény nevelés érvényesült maradhatatlan volt a közös imádság és éneklés. Nem csak vasárnaponként foglalkoztak az Isten igéjével, hanem hétköznapiakon is, hiszen édesapja minden nap felolvasott családjának a Szentírásból egy-egy szakaszt. ⁶

Nem csak a családi ház volt nagy hatással Raffayra, hanem **középiskolai tanulmányai** is. Szakközépiskolába Szarvason járt, ahol a tanárok nagy része teológiát végzett pedagógus volt, így nem csak a történelmi tényeket, vagy a matematikai tételeket magyarázták el a diákoknak,

hanem erős vallási szellemiséget is sugároztak az ifjú tanulókra.

Végül Raffay Sándor későbbi gondolkodását, áthatotta az a **történelmi kor, amelyben született**. A kiegyezés utáni évek a békét jelentették az Osztrák - Magyar Monarchia lakóinak. Ebben a ferencjózsef-i korban nevelkedett, és e kor iránti szimpátiája egész életében megmaradt.

Raffay Sándor 1885 - ben érettségizett, s ezután Matolcsy Károly hivatalnok irodájában dolgozott. ⁷ Egyik nyáron azzal a kéréssel fordult Matolcsyhoz, hogy szerezzen neki mezőgazdasági munkát. Kérésnek eleget téve Matolcsy 1886. májusában levelet írt Bakó János tiszttartónak, az akkor 20 esztendőes Raffay Sándor ügyében. Ez a levél sokat elárul a későbbi püspök fiatalkori mentalitásáról. *„Raffay Sándor kinek szülei tisztességes és polgári állást foglalnak el a jövő őszön valamelyik gazdasági tanintézetbe akar menni, de ezt megelőzően a gazdaságot gyakorlatilag óhajtja megismerni. E célból azon kéréssel, járul Kedves bátyámhoz, hogy most a midőn a gazdaságnál a leglényegesebb munkák következnek nevezetesen: kaszálás, aratás, cséplés, esetleg véle ötet minden díjazás nélkül csupán élelmezésért alkalmazásba venni szíveskedjék. A gyakornokságot ő nem akként értelmezi, hogy úrfinak tekintsék, hanem akként, hogy a mint elvégezni képes, azt kötelességének is tartja teljesíteni..... A múlt őszől mai napig irodámban dolgozott, tehát alkalmam volt megismerni és miután megismertem határozottan merem ajánlani, mint feltétlen becsületes fiút, aki szorgalmát, gyors munkásságát, minden alkalommal ügyesség és meggondoló értelmességgel párosította - úgy, hogy kénytelen vagyok elismerni, hogy távozása irodámra nézve veszteség.”* ⁸ Természetesen örömmel látták a fiatal munkaerőt a mezőn, de alig néhány hónap alatt komoly csalódás érte, amelyet levélben osztott meg Matolcsyval. Az ügyvéd megértette panaszát: *„Sajnálattal olvasom csalódását és belátom, hogy ilyen körülmények között nem tehet mást mint, hogy hazajön.”* ⁹ 1886 októberében vissza is tért Matolcsy irodájába dolgozni.

1. 2. Pozsonyi teológiai hallgató **(1887 – 1891)**

„hivatási érzéke vezette e pályára..”

Raffay Sándor ebben az időben sokat vívódott azon, hogy melyik felsőoktatási intézetben tanuljon tovább. Kereskedelmi pályára készült, de a szíve a lelkészi szolgálat felé húzta. Tanácsot kért Matolcsytól, aki levélben a papi pályát ajánlotta neki, mert ott tudná leginkább kibontakoztatni önmagát. *„Nem tudok más tanácsot adni, mint azt, hogy ha megtakaríthatna annyit, amennyivel ez évig... (megélne)... az esetben a legbiztosabb lenne a papi pályára lépni, mert ez év alatt, megszerezhetné az ismeretségét, hogy conditiokkal segíthetne magán. A tanulók közül leginkább a theológusok szoknak-e tekintetben előnybe részesülni.”* Ezenkívül tanácsolta, hogy szorgalmasan tanuljon németül. ¹⁰

1885 - től a budapesti Pázmány Péter jogi egyetem hallgatója volt, s ezen a karon két teljes évet el is végzett, de igazi elhívást a lelkészi pályára érzett. Végül 1887.- ben felvételizett Pozsonyi Evangélikus Teológiai Akadémiára.

1887. július 27-én Raffay levelet kapott az Akadémia igazgatójától: *"Sorait - folyamodványait - vettem. Örömmel az elsőt, mivel meggyőződtem arról hogy hivatási érzeke vezette e pályára, mely önmegtagadás és vallás lelkesültség, emelkedettség nélkül háládatlan, de ennek kíséretében minden pályák legszebbike, mert a legfőbb eszmét tisztán kívánja szolgálni. Adjon Isten erőt - áldást az elhatározása kivitelezésére."* 11

A Teológiára nyert felvétel után Raffay Pozsonyba költözött. A teológus hallgatók Pozsonyban nem laktak közös internátusba, hanem a városban éltek különböző családoknál. A befogadók általában szegényebb családok vagy nehéz körülmények között élő özvegyek voltak, akiknek szükségük volt a diákok által fizetett lakbérre.

A teológus hallgatók nagy része ebben az időben a lelkészcsaládokból és a viszonylag jó körülmények között élő iparos osztályból került ki, nekik nem okozott gondot egy szobát kibérelni. Ezzel szemben Raffay szegény körülmények között élt, nem tudott annyi pénzt összeszedni, hogy lakbért tudjon fizetni, de Matolcsy újra segített rajta. Nővére Lónyay Béláné Pozsonyban élt, és beajánlotta Raffayt a keresztfia mellé korrepetitornak. Így a megerőltető egyetemi vizsgák mellett a gróf gyermekét, Menyhértet is tanította és a tanításért cserébe szállást, teljes ellátást, és 20 forint fizetést kapott. 1889 - ben megpróbált átmenni a Soproni Teológiára de az igazgató levele nem sok jóval kecsesgetette: *"Szívesen fogjuk Uraságodat Sopronban üdvözölni, csak hogy én pozitív ígéretet nem tehetek. Theológusaink nagy része maga tartja fenn magát..... Megjegyzem azonban, hogy a kb. 20 forintra rugó évi tandíj, mely félévenként előfizetendő, el nem engedhető "* 12

Bár a diákok távol éltek egymástól, de mégis kialakult köztük egy szeretetteljes testvéri kapcsolat.

Már teológus éve alatt komoly irodalmi tevékenységet fejtett ki mind a közéletben, mind az egyházban. Felelős szerkesztője volt 1889-1890 között a Gondolat című újságnak, és választmányi tagja, majd titkára a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak. 13

Lehetősége volt külföldön is bővíteni tudását: Teológusként 1890 – 91- ben a jénai egyetemen történelmi és bölcsészeti tanulmányokat folytatott. Itt jelent meg első dolgozata *"Die Hussiten in Ungarn"* címmel.¹⁴ Jénából Lipcsébe utazott, ahol 1891 szeptembertől az egyetemen tanult fél éven keresztül. Itteni tanulmányai alatt költeményt írt: *"Némethoni tudósításaink"* címmel. Ez később egy pozsonyi újságban jelent meg 1892-ben. 15

1. 3. A Teológia után **(1891 – 1892)**

„...majd felruházunk, ha Isten éltet bennünket.”

Az Akadémia elvégzése, és az előírt vizsgák teljesítése után 1891 júniusában avatták fel evangélikus lelkésszé. Ezen az istentiszteleten Sárkány Sámuel bányakerületi püspök, Bachát Dániel budapesti esperes, és Haendel Vilmos kishonti esperes végezte a szolgálatokat Deák téri templomban. ¹⁶ Raffay nem örülhetett sokáig, mert az ünnepély után be kellett volna vonulni katonának. Már 6 éve, 1885 szeptembere óta, be volt sorozva a Mollináry bakák ezredébe, s most, hogy tanulmányai végetértek újra megkapta a behívó parancsot. Szorult helyzetéből szülővárosa lelkésze, Török József pest - megyei főesperes segítette ki, aki annak érdekében, hogy a katonai szolgálattal ne zavarják szolgálatát, segédlelkészi meghívó - levelet adott neki. ¹⁷

Bár Raffaynak segédlelkészi meghívó – levele volt, de nem kezdte meg a szolgálatát, hanem külföldre utazott és ott tanult tovább. 1892 első szemeszterében Bázelen tanult, ahol az előző évben, Jénában elkezdett tanulmányait folytatta.

Hazatérve Magyarországra tanári állást kapott és 1892 szeptemberétől 1893 júniusáig a besztercebányai evangélikus gimnázium magyar nyelv és irodalom helyettes tanára volt. Besztercebányán nem csak tanított, hanem Mockovcsák János zólyomi főesperes mellett segédlelkészként is szolgált. ¹⁸ Itt ismerkedett meg későbbi feleségével Dillnberger Mariskával.

Eközben a szülei nehéz anyagi helyzetbe kerültek Cegléden. Raffay levélben próbált meg segíteni édesapjának, és azt tanácsolta, hogy kérjen szegénységi bizonyítványt a papnál és a polgármesternél. Szülei ezt a megoldást elutasították azzal, hogy nem akarnak ennyire lealacsonyodni. Sőt a szegény édesapa ajánlotta fel segítségét fiának válasz levelében: *"Húsvétra küldünk egy kis harapnivalót, meg egy nadrágot, a cipődet, ha pusztul, borítasd meg, ha valahogy kihúzhatnád addig, amíg hazajössz, akkor aztán majd felruházunk, ha Isten éltet bennünket.* ¹⁹

Raffay idős édesanya nagyon büszke volt gyermekeire. Erről így írt Pozsonyban élő fiának: *„Köszönöm szíves meg emlékezősteket jó kívánságokat jól esik lelkemnek, hogy olyan gyermekekkel áldott meg az Isten amelyek úgy szolván szárnyra vannak botosítva és még sem felejtkeznek meg Isten után a legjobb jól tevőjokről”* A levélben felcsendül az anyai szív nyughatatlansága is: *„Kedves fiam. Most irok először életemben levelet, tudom sokhibát találhatsz benne, de ne ítélj meg, kedves fiam, tudod nem tanultam én a hejes írást hanem azért irok mert nagyon nyukhatatlan vagyok mijaidd, mert a héten kétszer veled álmodtam.”*

²⁰

A szegény szülők a nehéz körülmények ellenére becsületesen nevelték gyermekeiket. A jó nevelés bizonyítéka, hogy nem csak Sándor lett híres személyiség a családból, hanem László

nevű öccse is több díjat nyert, mint építész.

László nem csak sikeres építész volt, hanem „házassági tanácsadó” is. Testvére Sándor nehezen tudott dönteni a körülötte levő hölgyek közül, így elküldte fényképüket testvérének. A válasz nagyon érdekes:” *Itt vannak előttem a jelöltek. Ha itt volnál, azt mondanám: Hagyj békét nekem a nőkkel, nem értek én azokhoz... Nincs nő aki nekem tetszik, ezek egyike sem. A kecskeméti rám határozottan rosszabb benyomást gyakorolt, mint a másik. Nemcsak azért mert rá lehetne fogni, hogy zsidó, hanem egész kifejezéstelen arc, s elegáns ugyan, de rengeteg közönségesség van benne.. Helyzetedbe képzelve magam szinte fázok, ha arra gondolok, hogy vele kellene átélni egy életet. S a szőkéről mit mondjak: Ha az én jelöltem volna, elvenném, nem magáért, hanem azért mert idővel mennyei élvezet volna egy pár ilyen arcú kis porontyot látni, s azért mert 50 év múlva gyönyörű öregasszony lenne belőle.”* Végül jött László rövid, de lényegre törő véleménye:” *Hagyd el mind a kettőt és keres harmadikat.* 21

1. 4. Az első önálló parókián – Tápiószentmárton **(1893 – 1896)**

„És most fel a szent munkára!”

A besztercebányai kitérő után Raffay Sándort 1893. – ban a tápiószentmártoni egyházközösség rendes lelkészévé választották. Célját így fogalmazta meg beiktatási beszédében: *“Hirdetem Őt, ha nem is olyan ihletett ajakkal, mint Pál apostol hirdette, de hirdetem komoly meggyőződés igaz hevével..... hirdetem soha nem lankadó hűséggel. És most fel a szent munkára! Az Úr legyen velünk mindörökké.”* 22

A levéltári dokumentumok egy kedves momentumot őriztek meg ezekből az évekről: Az új lelkész első konfirmandusai között volt Petykovszki Erzsébet, akinek presbiter édesapja meglepetéssel kedveskedett lelkészének, egy verset írt neki. A visszatérő versszak a következő:

*“Üdvözlöm önt, mint hű
S kegyes oktatómat
Üdvözlöm önt, mint hű
Lelki pásztoromat.”* 23

A harmadik Tápiószentmártonban töltött év is elkezdődött Raffay Sándor életében, de a gyülekezet építése nehezen ment. Sajnos a gyülekezeti munka falun krízisbe került. A gyülekezetben a legfőbb problémát az egyre növekvő vallástalanság okozta. Gyülekezeti élet a felszínen mozgott, az egyházi munkások nem tudtak lehatolni a falusi emberek lelkéhez, nem értették a parasztemberek valódi problémáit. Azok az emberek, akik mélyebb hitre és

istenkapcsolatra vágytak az 1880-as évektől **bibliás csoportokat alakítottak** a tanyákon. Ezeken különböző könyveket olvastak és beszéltek meg az ott megjelent evangélikus hívek. Ilyen könyv volt Milton: „*Elveszett paradicsom*” c. könyve, vagy E. G. White: „*Jézushoz vezető út*” c. műve. A vidéki lelkészeink itt komoly hibát követtek el, hiszen nem ismerték fel a hívek igényét a lelki megújódásra, hanem tiltották ezeket az összejöveteleket. Ezáltal egyre inkább szektákká váltak ezek a közösségek, s lassan elszakadtak attól az egyháztól, amelyik nem tudta helyes mederbe terelni, és az anyaszentegyházba integrálni őket. Így sokan csatlakoztak a baptista, adventista, pünkösdista, Jehova tanúi közösségeihez. 24

Ezen kívül óriási problémát jelentett a falusi életben a **generációk harca**. A falusi közösségek a családra épültek fel, a család kohéziós ereje tartotta össze őket. Ahogy a XIX. század végén a falusi társadalom kezdett felbomlani, úgy bomlottak fel a családok is. A fiatalok egyre inkább az idősebb nemzedékek ellen fordultak. Így a "keresztény erkölcs" vagy "szülői tisztelet" kifejezések frázisokká váltak. A falusi ifjúságra a türelmetlenség, elbizakodottság és a közönyösség volt jellemző. 25

Valószínűleg ezekkel a gondokkal kellett Raffaynak, mint ifjú segédlelkésznek szembenéznie, amelyek megoldása komoly gondot okozott. A problémákat csak fokozta, hogy a század végén tömeges kivándorlás indult el. Először a peremvidéken élő emberek hagyták el hazájukat, majd az Alföldön lakó földművesek indultak el. Sokszor az egész falu elnéptelenedett, volt olyan község, ahol minden második ablak be volt deszkázva. 26

Raffay Sándor is látta ezeket a nehézségeket, és egyre kilátástalanabbnak érezte a szolgálatát, ezért pályázni akart Sopronba tanárnak. Barátja levélben válaszolt neki: *"Ha pályázni kívánnál, próbáld meg. Kívánságod szerint megírom, hogy kevés kilátásod van, bár a dolgokban fordulat állhat be. Igaz, hogy itt elsősorban az itt végzeteket, s idevalókat favorizálják, de a te neved nem ismeretlen egészen. Különböző néhány év múlva a gyakorlati tanszék megürül Sopronban, s akkor jó, ha már hivatkozol, hogy egyszer pályáztál ide."* 27

A problémák már a gyülekezet építését is veszélyeztették, erről így vallott egy nagyon őszinte prédikációjában, amelyet 1896 - ban búcsúzóul mondott: *"Nem volnék őszinte, ha be nem vallanám, hogy egyesek bántása sokszor igen nagy fájdalmat okozott itteni működésem ideje alatt. S mégsem ez fáj legjobban, hanem az, hogy mennyire hátráltatták az egyházépítés szent munkáját, s hányszor elkésérítették még a legbuzgobbakat is közöttünk..... kérve kérem őket az én Uram Krisztus nevében, hogy szűnjék meg e gyülekezetben a rosszmájúság, haljon ki az izgatóság."* 28

Újabb levelet írt a pozsonyi Teológiai Akadémia igazgatójának, és segítségét kérte, hogy egy új szolgálati helyre kerülhessen. Az igazgató válasz levelében bízta a fiatal lelkészt: *"Elvégre is nagy dolgokat csinálnánk, ha sok olyan képzett és buzgó papom volna, mint te. Neked kár volna a homokba temetkezned. Legközelebb szoba jön itt a vallásnari állás, rajta leszünk, hogy te nyerd meg "* 29

2. A pozsonyi újszövetség professzor

2. 1. Tanár és igehirdető (1896 – 1908)

*„Raffay felelős volt mindenért, felelős most és jövőre is
ő legyen minden mindenkben.”*

Az igazgató betartotta a szavát és 1896 közepén felkérték Raffayt, hogy legyen a Pozsonyi Teológiai Akadémia nyilvános rendkívüli tanára. Három évvel később már a Teológia rendes tanárává is megválasztották az Újszövetségi tanszékre. 1900. szeptember 11-én tartotta meg székfoglaló beszédét: „*A synoptikus kérdés mai állása*” címmel. ³⁰

Pozsonyban Raffay nem csak tanított, hanem Tresztyénszky Ferenc esperes gyülekezeteiben az igét is hirdette. 1903 - tól minden vasárnap délután magyarul is prédikált a kistemplomban, hogy Isten igéje Pozsonyban ne csak németül és szlovákul csendüljön föl. ³¹

A tanítás és igehirdetés mellett könyvet is írt ezekben az években. 1898 - ban pályázat jelent meg "*Az evangélikus egyház és az iskola*" címmel, amelyre konfirmandusoknak szóló tankönyvet kellett készíteni. Raffay is pályázott, egy rövid de alapos könyvvel, amely három részből állt: Egy kátéval kezdődött, ezt egyháztörténet és az országos törvények rövid leírása követte. Végül "*a pályadíjat a bíráló bizottság egyhangúan ennek a műnek ítélte.*" ³² A könyv értékállóságát mutatja, hogy hosszú ideig ebből folyt a konfirmandusok felkészítése oktatás Magyarországon.

Raffay Sándor egész életét végig kísérte a vegyesházasság problémájának kérdése. Rengeteg kísérletet tett, hogy az ilyen párok kapcsolatban ne sérüljenek az evangélikus fél jogai. Természetesen püspökként sokkal komolyabb lehetőségek voltak a kezébe, de a maga szerény módján, már a századfordulón, teológia tanárként megkezdte a maga harcát.

1902 májusában Raffay egy teljesen új újságot indított útjára "*Theológiai Szaklap*" címmel. A szerkesztőség tagja volt Hornyánszky Aladár evangélikus teológiai professzor, Pokoly József kolozsvári református teológiai tanár és Dr. Tüdös István sárospataki református tanár. Az újságkiadás a század elején kétséges vállalkozás volt, erre figyelmeztette is Raffayt Zsilinszky Mihály levelében. Ebben aggodalmának adott hangot, mivel féltette a lapot és barátját a bukástól. A problémát szerinte az anyagiak jelentették: "*Van persze szellemi erő Pesten, de ingyen vagy csekély honoráriumért nem akarnak dolgozni.*"³³ Zsilinszky jónak tartotta az ötletet, ezért támogatása jeléül egy évre előfizetett az újságra.

A lap végül nyereséges üzemelt, így a tulajdonos Dr. Tüdös István 1906.-ban megerősítette Raffayt a felelős szerkesztői tisztségben. „*Raffay felelős volt mindenért, felelős most és jövőre is ő legyen minden mindenkben.*” ³⁴

A büszke szerkesztő újságja példányait szüleinek is hazaküldte. Édesapa levelében erre így reagált: „*A kis könyvet és a szaklapot is megkaptuk olvasgattam csak hogy nem igen értünk*

belőle mert nagyon sok idegen szavak vannak benne, úgy látszik igen tudományos embereknek van írva.” 35

2. 2. Pozsonyi teológiai munkái

”E tankönyv megírására egyenesen a szükség kényszerített.”

Itt érdekes megvizsgálni Raffay **teológiai működését**. Fő kutatási területe az újszövetségi teológia volt. Különösen sok könyve jelent meg pozsonyi szolgálata idején. 1900-ban adták ki a „*A logosz eredete, tartalma és jelentősége a jánosi iratokban*” című művét, majd Jézus hasonlatairól írt egy átfogó tanulmányt. 36

Ezek a könyvek széles látókörrel, s elmélyült teológiai tudásról tanúskodnak. Ez a szellemi teljesítmény különösen imponáló, ha látjuk azt, hogy az 1900-as évek elején még nem állt a szerzők rendelkezésére olyan gazdag szakirodalom, internet hozzáférés és ismeret, mint egy mai tudós számára.

Különösen érdekes az 1905 - ben megjelent Újszövetségi Apokrifusok fordítása, hiszen ez volt az első alkalom, hogy ezek a különleges írások megjelentek magyar nyelven. 37 Ez a könyv kora egyik nagy teológiai sikere volt, és gyorsan el is elfogyott.

Az Újszövetség fordításán kívül nem alkotott igazán kiemelkedő teológia munkát. Nem is próbálkozott meg új dogmatikai utak keresésével.

A teológiai művek mellett kiadott **katehetikai könyvet** is Az evangélikus népiskolai vallástanítás módszertana címmel (1906). Ezt tanítóképző intézetek növendékeinek és evangélikus tanítók számára írta. *”E tankönyv megírására egyenesen a szükség kényszerített. Mint a pozsonyi állami tanítónőképző intézet vallástanára, növendékeimet nemcsak gyakorlatilag, hanem elméletileg is meg kell ismertetnem a népiskolai vallástanítás módjával.”* 38

2. 3. Család – születés és búcsú

Raffay családja is szépen gyarapodott, 1904. - ben már 4 gyermeknek örülhetett a család.

Ahogy ívelt felfelé Raffay Sándor ismertsége és elismertsége, úgy érték egymás után a súlyosnál súlyosabb tragédiák. 1904. áprilisában Szegedről elkeserítő híreket kapott húga Jolán állapotáról. Testvére súlyosan megbetegedett, magas lázzal feküdt és vért hányt, majd néhány napon belül válságos állapotba került, „*Az orvos azt várja a krízist ma vagy holnap, mivel 8 napja, hogy rosszul lett, de az esetleg be nem következik, hanem tüdővészbe megy át, a mi rövid időn belül komoly következményekkel járhat.*” 39

Végül egy hónap múlva 22 éves korában húga Raffay Jolán elhunyt, aki Kővágóörsön tanárnőként dolgozott. 40 A tragédiák sora nem ért véget, hiszen 3 évvel később szüleit is elvesztette. 1907. – ben szülei még együtt ünnepelték 50. házassági évfordulójukat, majd egy

hónapon belül mind a ketten meghaltak. 40 (Édesanyja 1907. október 30 - án éjjel halt meg, míg édesapja 1907. november 25-én.)

3. Deák téri lelkész és püspök (1908 -1947)

3. 1. Megválasztás, szolgálatok, új utak (1908 – 1914)

„...amikor édes magyar hazánk ez első evangélikus egyháza megtisztelt azzal, hogy lelkészéül meghívott...”

Raffay neve nem csak Pozsonyban lett ismert, hanem más településeken is. 1902. augusztus felmerült annak a lehetősége, hogy Pozsonyt elhagyva Győrbe legyen lelkész, de ez a terv nem valósult meg. 41

1908. - ban két lelkész - Horváth Sándor és Srancz János - is nyugdíjba ment a Deák téri gyülekezet éléről. Tizenkét évnyi pozsonyi szolgálat és tanári munkásság után, Raffay híre Budapestre is eljutott, ennek köszönhetően Raffay Sándort a Budapest - Deák téri egyházközség presbitériuma meghívandó lelkészének jelölte. (A presbitériumban 40 igen, 4 nem szavazattal szavazott mellette.) A presbitérium döntése után, 1908. szeptember 18.-án a gyülekezet felügyelője Károlyi Mihály Pozsonyba utazott, hogy a lelkésszel beszélhessen. A találkozó szervezésébe hiba csúszott és a megbeszélés nem jött létre, mert Raffay éppen Pesten volt. Károlyi egy levelet hagyott hátra: *"Tegnap személyesen kívántam Nagyságodat Pozsonyban avégből felkeresni, hogy közöljem egyházam Presbytériuma nevében, hogy az majdnem egyhangúan Nagyságodat jelölte meghívandó lelkészéül. A választó közgyűlést december 4.-re hívtuk össze."* 43

Ez a felkérés komoly harcot ébresztett az ekkor 42 esztendőes Raffayban. Végül elfogadta a felkérést, de a kétségeit elmondta a beköszönő prédikációjában is, amelyet a Római levél 1:14-17 verséből tartotta: *"Őszintén megvallom, hogy amikor édes magyar hazánk ez első evangélikus egyháza megtisztelt azzal, hogy lelkészéül meghívott, első pillanattól kezdve nem annyira a meghívásban kifejezett hálárakötelező megtiszteltetés, mint inkább az erőim fogyatékos voltával szembemeredő követelmények óriási tömege és fontossága foglalkoztatta lelke minden gondolatát."* Később az igehirdetésében két dolgot említ amelyek segítettek legyőzni kétségeit: Egyrészt nagyon fontos volt neki a Deák téri gyülekezetnek felé áradó bizalma, amely számára nem átvonuló hangulat, hanem erőforrás, amelyből meríthet. Másrészt bízott abban az Istenben, aki eddig is megőrizte és ezután is vele lesz, és aki erőt ad az Ő evangéliumának hirdetéséhez. 44

Valóban roppant nagy volt a feladat ebben az egyházközségben: Elég az akkori számokra néznünk: a Pesti Egyházban hét gyülekezet tartozott a Deák térhez, és ezekben 30.000

evangélikus hívő volt! (Pl.: Zugló, Kőbánya, stb.)

A Pesti Evangélikus Gyülekezetben nagyon gazdag közösségi élet folyt, aminek része volt három különböző csoport is: A Tabita egyesület, a Budapesti Női Gyámintézet és a Lutheránia templomi énekkar. Raffay Pesten megismerkedett Szilvassy Aladárral és Szabó Aladárral, akik a protestáns egyházak körében nagyon sok egyesület és szervezet alapításában vettek részt, és az ő hatásukra megszervezte a konfirmáltak egyesületét is, amelyből később sok más egyesület alakult. ⁴⁵

Pesti lelkészként is fontosnak érezte a **hitoktatás fejlesztését**. Ebben partnere volt a presbitérium, amely 1908 decemberében támogatta az új lelkész *"vallástanítás fejlesztésére"* tett törekvéseit. 1910 - ben a Vallástanári Egyesület javasolta, hogy a következő tanévben a Raffay - féle bibliai történeteket vezessék be az iskolák tananyagába. ⁴⁶

Pozsony után Pesten is megpróbálkozott **újság kiadásával**. 1911 januárjában megjelent a **Budapesti Evangélikusok Lapja** című újság, amelynek ő volt a felelős szerkesztője, és Sztéhlo Kornél ügyvéd volt a társszerkesztője . ⁴⁷ A gyülekezet presbitériuma nem nézte jó szemmel Raffaynak ezt a fajta szolgálatát és az újság miatt támadások érték őt, majd indítványozták, hogy szüntesse be a lap szerkesztését.

Egyre jobban figyelme középpontjába került a **belmisszió kérdése**, amely addig szinte ismeretlen volt az egyházban. Raffay a saját egyházában felállított egy belmissziói bizottságot, de amikor mindezt a bányakerületi közgyűlésen kerületi szinten is be akarta vezetni, sokan támadták és ellenszenvvel fogadták a javaslatát. ⁴⁸

Pesti lelkészként természetesen nem csak a hazai evangélikusok érdekelték, hanem figyelmet fordított a külföldi testvéregyházakra is. 1914 januárjában Amerikába utazott, hogy a kint élő evangélikusok helyzetét tanulmányozza. Philadelphiában szerződést írt alá a General Council elnökével, Schmauck professzorral, és a Mount Airy-teológia tanári karával. Ezzel azt szerették volna elérni, hogy azt a Magyarországról Amerikába menő lelkészek szolgálati idejét odakint, a kívülről hazajövő lelkészek szolgálati idejét pedig idehaza számítsák be. Ezen kívül kölcsönös teológuscserékben is megállapodtak. ⁴⁹ (Ez a szerződés nem léphetett életbe az első világháború miatt.)

3. 2. Szolgálat az első világháború alatt **(1914 – 1919)**

„...sok gyászt hoz ránk ez a háború..”

1914. június 28-án Szarajevóban lelőtték Ferenc Ferdinándot, s ezzel kirobbant az első világháború, amely egyre erősebben tombolt egész Európában.

Az egész világ megdöbbsent, társadalmilag és teológiailag összeomlott nagyon sok minden az emberekben. Raffay is választ keresett a megmagyarázhatatlan háborúra, így egy kis könyvet írt: *„A világháború és Isten ígéje”* címmel. Ebben így fogalmazott: *"Lehetséges, hogy sok*

gyászt hoz ránk ez a háború, de szégyent parányit sem hozhat soha..... Azzal a tudattal zúduljatok rá az ellenségre, hogy ti igaz ügyet védtek Isten akaratából, emberek javáért, népek nyugalmaért. Világtörténeti nagy hivatás részese ma mindenitek, a ti fegyvereiteknek győznie kell, különben a gazok és a gyilkosok uralma tovább tart, a ti nyomotokon, új világnak kell kisarjadnia, különben tovább nyomorgunk, bizonytalankodunk, tépelődünk vigasztalanul." 50

Ma már talán megdöbbenőek ezek a sorok egy lelkész szájából. Különösen is nagy a súlyuk, ha nem egy vidéki lelkész gondolatai, hanem az „ország templomának” lelkésze írja le ezeket a sorokat.

1914-ben beszédet tartott Kossuth Lajos halálának 10. évfordulóján. Ez a beszéd a Nemzeti Népszövetségnek tetszését oly mértékben elnyerte, hogy 45000 példányban szétosztotta a nép között. 51

1916-ban újabb könyve jelent meg, amelyben a hangsúlyt nem a hazafias lelkesedés fellobbantására tette, hanem valóban vigasztalást nyújtott a szenvedőknek. Az „**Én imádságos könyvem**” volt a címe, és imádságokat tartalmazott katona fiatalok számára. (Miatyánk, Hiszekegy, Ima a királyért, Behíváskor, Családért, Hitvesért, Harctérre induláskor, Ütközet előtt, Ütközet után, Haldokló katona felett, Fogságban). A könyv végén azért megtalálhatóak voltak a nagy magyar költők hazafias versei is. (Nemzeti dal, Himnusz, Szózat, Csatadal) 52

A háború borzalmai között megtiszteltetés is érte az akkor 51 esztendőes Raffayt: 1917 végén a Debreceni Magyar Királyi Tudományegyetem Református Hittudományi Kara Díszdoktorrá avatta. 53

Deák téri szolgálata idején különféle támadások is érték. Elsősorban erős radikalizmusa miatt szólaltak fel ellen. Okolcsányi Gyula nógrádi egyházmegyei felügyelő 1915-ben így fogalmazott: *"Nem vagyok irányzatával megelekedve. Az egymást gyűlölettel támadó tendencia nem nekünk, maroknyi lutheránusoknak való, sőt éppen számunknak kicsiny volta egyenesen a legfegyelmetesebb összetartásra int. De merem azt is hangoztatni, hogy én egyházamnak oly erőszakos és radikális neológizálását mint ahogyan zászlójuk lengeti, bevenni nem tudom."* 54

3. 3. Bányakerületi püspökké választás – támogatás és ellenérzések **(1918)**

„...mi figyelmünk is, a fő jelenet felé, az eskütétel felé irányul.”

1918 nyarán Raffay Sándort a Bányakerület püspökének választották. Ez az egyházkerület komoly veszteségeket szenvedett ezekben az években. Korábban az egyházkerület központját a Felvidék jelentette, de ezeket a területeket – az egyházkerület nevét adó bányákkal együtt – elcsatolták Magyarországtól. Raffay püspöksége idején ez a terület a Duna – Tisza Közét és a

Tiszántúlnak a Kőröstől délre eső részét jelentett. Ennek a kényszerből új életet kezdő egyházkerületnek lett a püspöke Raffay Sándor.

Két tény tette hangsúlyossá ezt az egyházkerületet: Egyrészt ide tartozott a főváros Budapest is, másrészt a teljes magyarországi evangélikusságnak a fele 350.000 gyülekezeti tag élt itt.

Megválasztása nem okozott osztatlan sikert, főleg a szlovák származású lelkészek szavaztak ellene. 1918 augusztusában Zoch Sámuel monori lelkész levélben indokolta meg, hogy miért szavazott társaival Raffay ellen. *„Hallottuk, hogy micsoda ellenszenvvel viseltetik a tót lelkészek ama törekvésével szemben, hogy népünknek sajátlagos kultúráját emeljék. Ez a híre még a theologiai tanárságának korában datálódik. A mostan választás ideje alatt beszéltem egy szintizta magyar ellenfelével, s ez azzal ijesztgetett, hogy ha a tótók nem foglalnak állást Wagner mellett úgy biztosan Raffay lesz megválasztva, s akkor a tótók meglátják, ki az a Raffay, aki majd egyetlen egy kifejezetten tót érzelmű lelkészt nem enged a kerületébe.”* 55

Az ellene felhozott vádak és félelmek ellenére Raffayt megválasztották a Bányai Egyházkerület püspökének. Beiktatása szeptember 5-én volt a Deák téri templomban, Petrovics Soma szentesi esperes szolgálatával. Ez volt az utolsó olyan egyházkerületi közgyűlés, amelyen még az egész Kárpát - medence teljes Bányai Egyházkerülete jelen volt. 56 Ezt az eseményt gyönyörű festményben örökítette meg Opper Imre, a fasori gimnázium rajztanára. *„A festmény, mely Raffay Sándor bányakerületi evangélikus püspökké avatásának azt az impozáns jelenetét ábrázolja, amint a püspök a kerületi, egyházi és világi kiválóságainknak, zászlóhordozóinak, támaszainak és hűséges munkásainak jelenlétében az esküt leteszi, igazi monumentális alkotás..... Drámai erejű a csoportosítás azáltal, hogy minden egyes jelenlevő figyelme, és ezáltal a mi figyelmünk is, a fő jelenet felé, az eskütétel felé irányul. Az ünnepélyes pillanat feszültsége, meghatottsága tükröződik vissza az arcokon.”*

57

3. 4. Őszirózsás forradalom **(1918)**

“...bízzanak a népeket kormányzó Isten sorsintéző bölcsességében...”

A kedvezőtlen politikai események nehéz helyzetbe hozták az új püspököt. 1918 őszén újabb politikai válság rázta meg Magyarországot, s a fővárosban egymást érték a tüntetések. A karhatalom október 28.-án a Lánchídnál belelőtt a tömegbe 3 ember meghalt és 65-en megsebesültek. Az indulatok elszabadultak, s végül a király megbízásából Budapesten tartózkodó József főherceg a nép nyomásának engedve miniszterelnöké nevezte ki Károlyi Mihályt. 58

Ebben az időben gyökeres változás állt be az egyház és az állam viszonyában, hiszen Vass János kultuszminiszter az állam és az egyház teljes szétválasztását tűzte ki céljául. Az egyházi

és iskolai ügyek rendezése érdekében a protestáns egyházak részére egy kormánybiztost neveztek ki. Az állam választása Kovács J. Istvánra a református teológiai tanárra esett, aki igyekezett a keresztény emberek érdekeit is szem előtt tartani. Ha ő nem örködött volna a protestáns egyházak felett, sokkal nagyobb károkat szenvedtek volna. 59

Raffay a kormánybiztossal közösen felállított egy 20 tagú bizottságot olyan emberekből akiknek voltak külföldi összeköttetések és közösen próbáltak meg anyagi és erkölcsi támogatást kérni a magyarországi egyházaknak. Egy hónappal később 1918 novemberében a cseh csapatok átlépték a magyar határt. Raffay ekkor körlevelet intézett a Felvidék evangélikusságához: Ebben kérte őket, hogy *“bízzanak a népeket kormányzó Isten sorsintéző bölcsességében, de bízzanak az országot vezető alkotmányos kormány hazaszerető hűségében.”* 60

Válaszul lelkészi jelentések érkeztek hozzá. Többek között Vitális Gyula breznóbányai alesperes 1918. november 11-én arról számolt be, hogy a felvidéken komoly forrongások voltak, de zavargásokat még nem tapasztalt. 61

A hírek megdöbbenették a püspököt. Fájdalmát növelte, hogy ő különösen is kötődött a Felvidékhez, beszélt a szlovák nyelvet, és 12 évig ott is élt. November 16 - án írt körlevelében így fogalmazott: *“Isten a tanum, hogy püspökké választásom óta, első pillanattól kezdve azt tűztem ki vezérlő elvül, hogy az egyházban pusztító nemzetiségi torzsalkodásokat, lecsillapítsam, elnémitsam, kiegyenlítssem.”* 62

Ezután ő maga is Zólyomra utazott, hogy felmérje a helyzetet. Tervét megírta a miniszterelnöknek is. Azt szerette volna elérni, ha olyan szlovákul is jól beszélő embert küldjenek oda, aki a szocialistákat nemzeti alapra tudná vezetni, s az ország integritásának gondolatát velük el tudná fogadtatni. (1918. november 24.) 63 Erre azért lett volna szükség, mert a Szlovák Nemzeti Tanács október 31-én Túrócszentmártonban a Magyarországtól való elszakadásról döntött, és a csehekkkel való egység felé törekedett. A már megszállt Újvidéken a vajdasági nemzetgyűlés kimondta a Szerbiához való csatlakozást, s hasonlóképpen döntött Erdély ügyében a gyulafehérvári román nemzetgyűlés is. 64

1918. november 13-án IV. Károly az ausztriai Eckartsauban lemondott a magyar államügyekben való részvételről, de a magyar trónról nem. Ennek ellenére hazánkban megszűnt a királyság intézménye, amelynek Raffay elkötelezett híve volt. 65

3. 5. A Tanácsköztársaság 133 napja **(1919)**

**„a papok a kereskedőkkel, és a hülyékkal egyforma
megítélésben részesültek..”**

Az evangélikus egyház ebben az időben nagyon nehéz helyzetben volt. A legnagyobb szomorúságot az okozta, hogy a háborúban rengeteg ember halt meg. Ez különösen is megdöbbentő volt a kor emberének, hiszen a harcból elveszett a „lovagiasság” a tisztesség és a hadifoglyokkal való emberséges bánásmód. 1916 - ban az ideggázt is bevették egymás ellen a harcoló felek, s ezzel a háború még pusztítóbbá vált, s az áldozatok száma soha nem látott méreteket öltött. Az életben maradtak kiábrándulva az eddigi politikából és teológiából halottaikat gyászolták.

Az egyház nehéz anyagi helyzetben is volt, hiszen a gyülekezetek nehezen tudták eltartani lelkészeiket.

A problémákat csak súlyosbította, hogy 1919. március 21-én kikiáltották a Tanácsköztársaságot, a proletárdiktatúra vette át a hatalmat, amely nyíltan egyházellenes volt. A Tanácsköztársaság kormány - szovjet mintára - új rendelkezéseket vezetett be:

- Az egyházat elválasztották az államtól.
- Eltörölték a kötelező vallásoktatást. (március 27.)
- Az anyakönyvezés már nem egyház, hanem állam feladata lett.
- A különböző felekezetek vagyonát összeírták és államosították. (április 30.)
- Az egyházaknak és alkalmazottaknak folyósított államsegélyt megszüntették.
- Megszüntették a kötelező egyházi adót, és csak önkéntes felajánlást lehetett tenni.

Ezeket a lépéseket 1919 - ben a jelzett napokon meg is tette a proletárdiktatúra. 66

Raffay megpróbált fellépni ezen döntések ellen, és ki is csikart egy találkozót a Forradalmi Kormányzótanács Elnökével, aki 1919. április 9-én fogadta az evangélikus egyház küldöttségét.

A Raffay vezette küldöttség két fontos dolgot szeretett volna elérni:

- Az állam tegyen különbséget a katolikus és a protestáns egyházak között az egyházi vagyonok lefoglalása közben.
- A Kormányzótanács ismerje el, hogy az egyházi munka közhasznú szolgálat és ehhez adja meg a megfelelő szabadságot.

Garbai Sándor ezen terveket elvetette, és kijelentette, hogy a proletárdiktatúra osztályharcot vív, így nem tehet kivételt egyetlen felekezettel sem. Magánvéleménye szerint a protestáns egyházak valóban más elbírálást érdemelnének, mint a katolikus, de segíteni semmit se tudott.

A küldöttség ezután a Vallásügyi Minisztériumban tárgyalt, ahol Fáber Oszkár volt klerikus vezetése alatt külön Vallásügyi Likvidáló Osztály is alakult. A delegációnak itt sikerült kedvező eredményekben megegyezni. A kis jövedelmű lelkészek továbbra is megkapták az államsegélyt, a háborús drágasági segélyt és a családi pótlékot. Fáber indoka a következő volt:

„A nagy részben proletárjellegű lelkészeknek, segédlelkészeknek az új társadalmi rendszerbe

való beilleszkedésük kezdetén lehetővé kell tenni létfenntartásukat."⁶⁷

A gyakorlatban a proletárdiktatúra közel sem volt ilyen megértő az egyházakkal szemben. A lelkészeket felszólították, hogy záros határidőn belül jelezzék, akarják - e az állam révén való elhelyezésüket, vagy megmaradnak egyházi szolgálatban, amely esetén semmi állami támogatásban, még a mindenkinek járó élelmiszervásárlói igazolásban sem részesülhetnek. *"Azonkívül orosz mintára törvényt is hoztak, amelyben a papok a kereskedőkkel, és a hülyékkal egyforma megítélésben részesültek, vagyis minden politikai jogból kizárattak."*⁶⁸

Ebben az időben tiltva volt minden egyházi gyűlés, s a lelkészeket a temetésekhez szolgálati jegyekkel rendelték ki, de fizetést egyáltalán nem kaptak. Az anyakönyveket összegyűjtötték, hogy a lelkészek még az ezzel kapcsolatos ügyekben se érintkezhessenek a hívekkel. Később Fáber Oszkár egyértelműen kijelentette, hogy a Tanácsköztársaság célja az egyházak teljes likvidálása.⁶⁹

Az egyházak ebben a veszélyes időben összefogtak egymással. **Vallásvédelmi Társaság** alakult, amelynek vezetősége hetente tárgyalt a Deák – téri gimnáziumban. Itt a protestáns egyházakon kívül a római katolikus egyház is képviseltette magát, sőt a kisegyházak képviselői is megjelent. A katolikus egyház egészen odáig ment, hogy a közös programban azt a célt tűzte ki maga elé, hogy az összes felekezetek azonos közjogi elismertséget élvezzen és ezt törvénybe is iktassák. (Természetesen, ahogy eljött a béke ez a katolikus egyház ezen nagylelkűsége is megszűnt.)

Ezekben a napokban a templomokba visszaszorított lelkészeknek egyetlen „fegyvere” maradt, az igehirdetés. Jól példázza ezt Raffaynak egy 1919- ben mondott prédikációja. Ebben a betlehemi csillagot és a kommunisták vörös csillagát hasonlítja össze. *“Az új ideál jelképéül egy szokatlan csillag tűnt fel az emberiség egén: az internacionalizmus ötágú csillaga... és ennek a csillagnak a nyomán máról holnapra megsemmisült évszázadok minden szép alkotása. Összetört az otthonok nyugalma. Porbadólt minden törvény és igazság... Nyomor és inség földje lett a magyar Kánaán. Hangozan már-már nem is imádságban, hanem csak gúnyolódásba és káromkodásba szöve volt szabad Isten nevét kimondani, és a félelmetes vörös csillag fenyegetve állt fölöttünk, sugártalanul, biztató fény nélkül, tompán, mint egy halált osztó buzogány.”*⁷⁰

1919-ben az egyházaknak közösen kellett fellépniük egész kereszténységet fenyegető bolsevizmus ellen. Raffay kereste a kapcsolatot a katolikusokkal is. Levelet írt Prohászka Ottokárnak, aki 1919 márciusában így válaszolt: *"Abba maradhatunk, hogy legalább a választásoknál kooperálunk, s e tekintetben semmiféle széthúzás nem lesz közöttünk. Minden más törekvés, pláne új pártalakítást, idétlenségnek tartok, abba természetesen bele nem megyek. Különben is a szeszélyes: jellemtelen - legalábbis nem jellemképző - politizálástól lehetőleg távol tartom magam."*⁷¹

Raffay egy evangélikus küldöttség élén újra felkereste Garbai Sándort, és Fáber Oszkárt. Mindkettőjüket az egyház kímélésére kérte fel. Számottevő eredményt nem tudtak elérni, de

éles vitákat folytattak az egyházi iskolák és az egyházi autonómia védelmében. 72

Nagypéntekre Raffay megbetegedett, de az orvosai tiltása ellenére prédikált. Szavait a bűnbánat és a bizalom hatotta át: *"Hiába is akarnák elvenni a hitünket, mert az Isten Szentlelke oltotta belénk, s az utolsó lehelettel együtt ismét csak az Isten lelke veszi majd számon tőlünk. Ha mégis megölik, ha újra eltemetik a Krisztust, akkor annak mi vagyunk az okai, testvéreim. Mi lettünk hitetlenekké, mi lettünk vallástalanokká: bennünk halt meg az Úr Jézus Krisztus!"* 73

A kedvezőtlen egyházellenes politika közelebb vitte egymáshoz a gyülekezetek tagjait. Felpezsdült a gyülekezeti élet, presbiteri gyűlések és közgyűlések követték egymást.

Az egyházra óriási nyomás nehezedett, és feltétlenül igazodni kellett a változásokhoz. 74 Raffay igyekezett minél több önálló szervezetet alapítani, amelyekben erősíteni lehet a keresztény hívek összetartozását. 1919 - ben két szervezet megalapításában is részt vett. 75 Az első az **Országos –Lelkész - Szövetség**, amely a Vigadóban tartotta első nagygyűlését. Raffay, mint az est egyik szónoka, erőteljesen felhívta a jelenlevő hívek figyelmét, hogy csak is olyan egyesületeket támogassanak, amelyek a valláserkölcsei tanítás hívei. 76 A másik szervezet az **Evangélikus Szövetség** volt. Ezen szövetség létrehívását az tette szükségessé, hogy bolsevisták - ígéretük ellenére - a Deák téri templomból színházat akartak kialakítani, és ha az egyházat betiltották volna, ez a szövetség vette volna át a helyét. 77

A hívek fontosnak érezték gyülekezeteik fennmaradását, erre utal, hogy soha előtte nem folyt be annyi önkéntes adomány a gyülekezetek kasszájába, mint ezekben a hónapokban.

Raffay ezekben a nehéz időkben is képes volt humorát megőrizni. A Tanácsköztársaság idején egyre több kém jelent meg az istentiszteleteken, és figyelték, hogy miről beszéltek a lelkészek. Május 11-én Raffay éppen ezért így kezdte prédikációját: *"Tisztelettel és bizalommal kérem e szent gyülekezet valamennyi tagját, - azokat is, akik lelki áhítat buzgóságával, hitbeli erő nyerésének szent vágyával jöttek fel az Úr templomába, valamint kérem azokat is, akik bármiféle más okból jöttek közénk - hogy amiket most mondandó vagyok, úgy vegyék, mint az apostolról mondottakat."* 78 A prédikáció közben örömmel vette észre, hogy a szószék alatt ülő két idegen férfi és a templom végében lévő másik két ember elhagyta a templomot. A hívek persze tudták, hogy a bevezető az ő figyelmük nyomatékos felébresztése miatt volt. 79

Még ebben a hónapban Raffay Sándor és Pröhle Vilmos Dániába és Svédországba utazott. 80 Itt a svéd király bátyjával Bernadotte Oszkárral tárgyaltak, és kérésére írásban adták át neki előterjesztésüket, amelyben beszámoltak az egyház szomorú helyzetéről, és a győztes hatalmakat kérték Magyarország iránti kíméletre. Az uralkodó ígéretet tett, hogy ezt a levelet eljuttatja Angliába és Amerikába. Igyekeztek külföldön minél több prominens emberrel beszélni Magyarország nehéz helyzetéről, így külön megbeszéléseket folytattak a japán követtel és más egyházi vezetőkkel. 81

Svédországból hajóval utaztak tovább Koppenhágába. Dániában az országba beszivárgó

kommunistáktól való félelem nagyon erős volt. A szigorú előírások még a püspökre és kíséretére is kiterjedtek, olyannyira, hogy Raffay püspöktől még a beutazást is meg akarták tagadni. A hatóság nem volt hajlandó a küldöttség útlevelét lepecsételni, és a Külügyminisztérium segítségét kellett kérni. Emiatt gy napot tolódott a programjuk is, így a dán anyakirálynő is később fogadta őket. ⁸² Egy másik kellemetlen élményük Dániában az volt, hogy Raffay még a felesége által Budapestről írt leveleket sem kapta meg.

Magyarországon eközben katasztrofálissá vált a helyzet. A román csapatok elfoglalták a Tiszántúlt, s nem voltak hajlandók kivonulni onnét. A Tanácsköztársaság kormánya kétségbeesett lépésként támadást intézett ellenük, de ez összeomlott, így a román csapatok átkeltek a Tiszán, s elfoglalták Budapestet. A Forradalmi Kormányzótanács augusztus 1-én lemondott, s átadta a hatalmat a Peidl Gyula vezette szakszervezeti kormánynak. Ezzel a Tanácsköztársaság megbukott hazánkban. ⁸³

A Tanácsköztársaság bukása után Raffay Sándor a Deák téri templomban prédikált: "*A legfőbb célunk, hogy megépítsük a keresztény erkölcsön nyugvó új Magyarországot, amely egyedül csak ezeréves nemzeti hagyományok és örök érvényű keresztény életfelfogás pilléreire nyugalhat.*" ⁸⁴ Pont ezek voltak azok az értékek, amelyeket a Tanácsköztársaság idején el akartak törölni.

3. 6. A trianoni tragédia – az evangélikusság kétharmada elveszett **(1920)**

„Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában...”

1920. március 1-én jelentős politikai esemény történt, a nemzetgyűlés - csaknem egyhangúan, - Horthy Miklóst hívta meg a kormányzói méltóságra. ⁸⁵ Ezzel elkezdődött a két világháború között átívelő „Horthy – korszak” Magyarországon, amelynek szellemisége erősen hatott Raffayra is.

1920. július 4-én a Magyar kormány - más lehetősége nem lévén - aláírta a megalázó trianoni békét. Ez alapján Csehországhoz csatolták a Felvidéket, Pozsonnyal, az ősi magyar koronázási várossal együtt. "*Minden néprajzi, történelmi vagy önrendelkezési, egyszóval: tárgyi alap nélkül egyszerűen elhatározták, hogy az újdonsült Csehszlovákiának a Duna legyen a déli határa, amelynek még a közelében sem laktak szlávok. Ennek kedvéért még a Duna két partján fekvő, színmagyar Komárom erődített városát is két részre osztották.*" ⁸⁶ Csehszlovákia 61633 km² területet szakított el hazánktól, 3,5 millió lakossal. Románia kapta a hadizsákmány jelentős részét, pedig hadseregét a háborúban legyőztük. Az övé lett egész Erdély, valamint a Bánság fele, Temesvárral együtt. Ez 103093 km²-t jelentett, és 5,2 millió lakost. Szerbia pedig bekebelezte a Bánság másik felét és a Bácskát. Még Ausztria és Lengyelország is kapott kisebb területeket az egykori történelmi Magyarország területéből. ⁸⁷ Raffay Sándor saját eszközeivel küzdött a hazánkat megnyomorító igazságtalan béke ellen.

1920-ban Genfben nemzetközi egyházi gyűlésen vett részt, amelyet Nathan Söderblom svéd érsek vezetett. A magyar püspök felszólalásában is próbálta a figyelmet hazája felé fordítani. Ez annyiban sikerült neki, hogy ezután az amerikai, svéd, norvég és dán evangélikusok anyagilag támogatták a nehéz helyzetben levő magyar testvéreiket. ⁸⁸

Politikai síkon is alsóházi képviselőként szintén megpróbált tenni az igazságtalan egyezmény ellen. Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békét a magyar Országgyűlés novemberben ratifikálta. Raffay Sándor egy 52 fős ellenzéknek volt a vezérszónoka. Megrázó felhívásban óvta a törvényhozást a trianoni szerződés elfogadásától: *“Felér-e tizennégy vármegyére terjedő alkotmányosdi kényelme azzal a gyalázattal, hogy önként lemondunk a többi félszáz vármegyéről?”* ⁸⁹ Az ellenzékiek a beszéd elhangzása után elhagyták az üléstermet, és a kupolacsarnokba mentek. Itt jegyzőkönyvbe akarták rögzíteni tiltakozásukat, de erre nem került sor, mert Bleger Jakab képviselő magából kikelve izgatott felszólalásában ezt formálisan megakadályozta. Ettől függetlenül egy rövid ülészak alatt a megmaradt képviselők a béke ilyen feltételeit rövid idő alatt elfogadták. ⁹⁰

A trianoni békét fekete gyászkeretes evangélikus újságok adták hírül, és minden evangélikus lapban megjelentek hazafias cikkek. Ezek közül a leghíresebb az evangélikus Papp - Váry Elemérné verse a Magyar Hiszekegy volt. ⁹¹

Nemcsak hazánk vesztesége volt óriási, hanem egyházunké is. 1910-ben a Magyar Birodalomban 1340000 evangélikus élt, s ez a szám Trianon után 497000-re csökkent. ⁹²

A trianoni béke miatt egyházunk iskoláinak 2/3-át elvesztette. 1912-ben 1285 iskolánk volt. Ebből 804 magyar nyelvű, 332 német, és 149 szlovák. Trianon után összesen 396 evangélikus iskola maradt az új határokon belül. ⁹³ Az Evangélikus Egyház felelőssége így is óriási volt, hiszen megmaradt iskoláiban több mint 42000 diák tanult, s a tanulás színvonaláról 712 tanító gondoskodott.

Középiskoláink nagyobb részét elcsatolták: korábban 24 evangélikus középiskolánk volt. 1920 után ezek közül csak 10 maradt a csonka országon belül. Az új határon kívül maradtak a következő híres iskoláink: Besztercebánya, Eperjes, Felsőlövő, Igló, Lőcse, Késmárk, Pozsony, Rozsnyó, Selmecebánya. 1920-ig ezek az egyházi közép- és felsőfokú iskolák voltak az evangélikusság egyik legnagyobb erőforrásai. A lakosság egészének maximum 6-7%-át kitevő evangélikusság elsősorban ezeknek az iskoláknak, s a bennük tanító tanároknak köszönhetően, hogy százalékarányuknál magasabb fokon vettek részt hazánk kulturális életében. ⁹⁴

Ez a helyzet trianon után megváltozott, hiszen arányaiban az evangélikus egyház veszítette a legtöbbet. Számottevő ingatlanja nem volt, és tanárait is az államsegélyből tudta csak fizetni. *“Míg régebben iskoláink vezettek, most már egyre nehezebben maradhatunk versenyképesek.”*

⁹⁵

A helyzet javítására Raffay megszervezte a négy polgárira épülő három évfolyamos továbbképző iskolát, amely már a modern nyelveket helyezte előtérbe, de államilag elismert

bizonyítványt nem tudott a diákok kezébe adni. 96

Az evangélikus lelkészképzés is az összeomlás szélén állt. A háború előtt három Akadémiát tartott fent az evangélikus egyház, Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. Ez utóbbi két várost az újonnan alakult Csehszlovákiához csatolták, s az ott tanuló diákoknak professzoraiknak nem volt más választása, mint Budapestre menekülni. Itt nagyon rossz körülmények várták őket: összesen hat tanterem állt rendelkezésükre az egyik egyetemi épületben. Ezek szolgálták előadóteremként, diák- és professzori szállásonként. Háromban a hallgatók laktak, kettőben a professzorok, s egyben pedig az előadások voltak. Könyvtár, íróasztal, szekrény, szék egyáltalán nem volt. 97

1920 után mind hazánkban, mind külföldön sokat beszélt az új határok ellen. Egyetlen "álma" volt, hogy a "csonka Magyarország" helyett újra a történelmi Magyarország legyen a hazája. A püspök, s több millió magyar ember álma csak álom maradt.

4. Élet az új határok között (1921 – 1939)

4. 1. Raffay és a politika

„A krisztusi erkölcs fegyverével indulunk az új honfoglalásra.”

Hiába volt Horthy Miklós Magyarország megválasztott kormányzója a politikai életet még nem sikerült stabilizálnia. Ezt kihasználva 1921-ben IV. Károly két alkalommal is visszatért Magyarországra, hogy újra elfoglalja a trónját. Raffay – aki rövid ideig Prohászka Ottokár mellett a Királyság Párt társelnöke volt - mindezt helytelenítette: *"Mikor Károly másodszor is bejött, a Királyság Pártja deklarációt akart közzétenni. Én ezt helytelenítettem, és levontam a következményeket: Lemondtam az elnökségről, és kiléptem a pártból. Mert szerintem csak akkor lett volna imponáló és történelmi értékű a király visszatérése, ha Pozsonyon, Nyitrán és Kassán keresztül jött volna, és nem kényelmes repülőgépen félig mámorosan."* 98

1922 - ben Károly Madeira szigetén száműzetésben elhunyt, de ez se hozta meg a rég várt nyugalmat és stabilitást Magyarországon, hiszen sokak szemében Habsburg Otto volt az ideális jelölt a magyar királyi címre. Raffay ellene is fellépett: *"Most Otto ügyét kezdik előtérbe tolni. Nálam is jártak. Én azt mondtam nekik, hogy csak nemzeti királyunk lehet. Otto soha nem tett nyilatkozatot magyar érzéseiről. Anyjáról azonban tudjuk, hogy magyarellenes. A Zsófia áldatlan korszakának nem szabad megismétlődnie."* 99

Mindezekből látható, hogy Raffay nem tartotta időszerűnek az új király választásának kérdését: *"Ma azonban a trón betöltésének még nincs itt az ideje. Mindenkit magunk ellen zúdítanánk vele. A németeken fordul majd meg a dolog. Az olasz fél a restaurációtól, most Tirolt félti. Ezért nem szól soha a királyságról sem. Pedig csakis királyságról lehet szó, mert a közös államiság ma már nem volna javunkra. Nemzeti királyt kell választanunk."* 100

Érdekes megfigyelni Raffay véleményét évekkel később. 1937 novemberében írt egy személyes visszaemlékezést erről a témáról. Ebből az írásból kiderül, hogy Raffay meggyőződéses királypárti volt. Elnöke volt a Királyság Pártnak, de létezett egy másik párt is hasonló célokkal, *"ez határozottan Károly mellett állt. Én azonban azt az elvi álláspontot foglaltam el, és azon állok ma is, hogy a legitimátusnak két oldala van: az elvi, amely a királyság szent intézményének visszaállítását munkálja, és a személyi, amely valaki mellett foglal állást. Ez utóbbit nem helyeslem, mert az első az ország rendbehozatala, azután jöhet a trón betöltése. Országhoz mindig kaphatok királyt, de királyhoz nem kapok országot. Különbben is a személyi kérdés megoldása előtt alkotmányosan tisztázni kell a király lemondó nyilatkozatának jelentőségét és következményeit. Mert a nyilatkozattal, még a *pragmatica sanctio*t nem is tekintve, visszaszállt a nemzetre a királyság jogának szabadsága. Ha tehát kedve van a nemzetnek a 400 éves Habsburg zaklatás folytatásához, ám válassza meg majd királyának a régi családok valamelyik tagját."*¹⁰¹

A régi határok visszaállítására, és „nemzeti király választására” egyre kevesebb volt az esély, így Raffaynak, mint püspöknek, a normalizálódó politikai keretek között, össze kellett fognia a Magyarországon maradt evangélikusokat.

Két fontos alappillér volt, amelyen megkezdte szolgálatát, és amelyek végig kísérték őt 27 éves püspöki szolgálata alatt.

Az első a **„keresztény kurzus”** 1920. december 20.-án az Evangélikusok Lapjában, így fogalmazta meg célját: *„a Regnum Christianum azt a kötelezést rejti magában, hogy ennek az országnak valamennyi intézményében, közrendjében, egész életében, szellemi élete valamennyi megnyilvánulásában, tudományos és gazdasági, művészeti és alkotmányos törekvéseiben mindenütt a jézusi életfelfogás legyen az irányadóelv, az átható gondolat, az uralkodó eszme.”*¹⁰²

*„Annak a gondolatnak máig is híve vagyok, hogy magyar nemzeti érdekből a magyar történelmi keresztény egyházaknak össze kell fogniok és népünk szellemi színvonalának és erkölcsi tisztulásának előmozdítására egymást támogatva kell a jövőért munkálkodniuk. ..Ezért vettem részt a keresztény kurzus megalapításában és fenntartásában..”*¹⁰³

Természetesen nem mindenki értett egyet ezzel a „keresztény kurzust” és „krisztianizált társadalmat” hirdető jelszóval, s ez az ellentét végigkísérte Raffay püspöki szolgálatát. Többek között Sztéhló Kornél, és Csengödy Lajos is felemelte a szavát ellene. Utóbbi így írt: *„Ha most a kereszténységet, mint elvet e névre méltatlan egyedek lejárattják, akkor a veszteség sokkal nagyobb lesz, mint gondolják.”*¹⁰⁴

A második eszme, amely beleolvadt lelkesítő szolgálatába az **irredentizmus** volt. Mint a korábbiakban láttuk arányaiban az evangélikus egyház veszítette a legtöbbet. Magyarország, s benne az evangélikusság ilyen mértékű megcsönkítését Raffay nehezen dolgozta fel, ezért elkötelezett híve lett a revíziós törekvéseknek. Ő volt az első, aki már Horthy fővezér

bevonulásakor egy zászlóavatási beszédben a régi határok és a királyi hatalom visszaállítását követelte. 82 Trianon után körlevelet írt lelkészeinek ezzel a jelszóval: *“A krisztusi erkölcs fegyverével indulunk az új honfoglalásra.”* 105

Gondolkodásmódját jól mutatja a következő két idézet. Az elsőt 1919. november 19-én mondta zászlóavatás alkalmával: *“Látom e zászlóval a második évezred dicsőségébe indulni a keresztény erkölcs fundamentumán nagyra nőtt népet. Látom a zászló nyomán a magyar szentkorona fényét ismét átragyogni egyik határtól a másik határig: a Kárpátoktól az Adriáig.”* 106

A másik részlet 1928-ból, egy vitézavatási beszédből való: *“Térüljön vissza általatok szent hazánknak minden vesztesége. Keljen bennetek új életre a harctereken elhullt vitéz bajtársak áldozatos lelke, hogy feltámadjon nyomotokban a meghalt dicsőség. Legyetek az elrabolt hegyek vesztett vasa helyett keserűség tüzeiben edzett acél, mely a magyar földet műveli, védi, és visszavívja.”* 107

Ezzel a felfogásával nem volt egyedül, hiszen a két világháború között az emberek gondolkodásának és az evangélikus teológia gondolkodásának is szerves részét képezték az ilyen és ehhez hasonló irredenta mondatok.

Ezeknek az egyházi köntösbe öltöztetett jelszavaknak a megítélése vegyes volt a hívek körében. Sokaknak tetszett ez a gondolkodás, pl Gyökössy Endre verset írt Raffayról, s ebben így fogalmazza meg a püspök életcélját:

*"Elhívott ember, kinek egyetlen álma van.
Egyetlen álmom, a nyugodt bölcsben nyugtalan,
Vele van reggel és este is találkozón -
Hódító álmom: miénk lesz újra Pozsony."* 108

Sajnos ezek a gondolatok néhány helyen már antiszemitizmusba is átcsaptak, és néhányan a zsidó szellem érvényre jutását látták a Tanácsköztársaságban, és ennek a visszatértétől félték. 1920. április 4.-én a Budapesti Evangélikusok Lapja a zsidóság elleni harcra szólított fel, kifejezve, hogy a *„zsidóság ellen a keresztény világnézet alapján egységesen frontot kell teremteni.”* Természetesen ezek a gondolatok, ekkor még csak elszórtan jelentkeztek de a '30-as évek végén már hangsúlyosan került elő.

4. 2. Az egyház újrászervezése

„Ha olyan nyomorúságos nem volna az anyagi helyzetünk,

mint amilyen tényleg...”

Nagy problémát jelentett ez egyház szegénysége, ezért a püspök megkísérelte az egyház anyagi helyzetét megerősíteni.

1914. évi amerikai útja során megállapodott a kint élő magyarokkal, hogy megalapítják az Amerikai Magyar Közgazdasági Bankot, ezzel akartak biztos anyagi bázist teremteni az Evangélikus Egyháznak. Erre most a megváltozott határok között óriási szükség lett volna, hiszen egyházunk ezáltal nem lett volna kiszolgáltatva az állami vezetőknek, és az államsegélynek, hanem függetlenebb és szabadabb keretek között élhetett volna. De az Igazságügy Minisztérium 1921 - ben arra kérte a püspököt, hogy vesse el ezt a tervet, mert ellentétben áll a kormány pénzügyi politikájával. *„Igen kérlek, hogy miután ily alapítás jelenleg határozott ellentétben van a kormány pénzügyi politikájával, légy szíves odahatni, hogy az alapítás terve visszavonassék, és amennyiben a jövőben hasonló terv előfordulna, légy kegyes a kormány álláspontját megtudakolni, mert máshogy lehetetlen valutapolitikát csinálni.”* 109

Raffay Amerikából nem csak anyagi segítséget várt, hanem nagy tervei között szerepelt, hogy az Amerikában élő magyar evangélikusokat egy külön egyházkerületként, a Magyarországi Evangélikus Egyházhoz kapcsolja. 110

A húszas évek elején lassan sikerült helyreállítani az egyház anyagi helyzetét. Ebben nagy szerepet játszottak az amerikai, svédországi, dániai és norvégiai testvérek, akik gyakran küldtek nagyobb pénzbeli támogatásokat. 111

Raffay az egyházi élet mellett az iskolák életét is igyekezett újjászervezni. Az ő tervei alapján indultak el Budapesten a 4 polgárra épült három évfolyamú továbbképző iskolák, amelynek alapjait a modern nyelvek jelentették. 112

Közben tovább folytatottak külföldi útjai. 1922. júliusában a püspök Erdélyben járt, ahol tárgyalásai után Misu miniszterelnök engedélyezte, hogy az erdélyi magyar evangélikusok Magyarországon tanulhassanak a budapesti és soproni teológiákon. 113

1922 augusztusában Raffay újra Svédországba és Dániába utazott. Az esemény jelentőségét mutatja, hogy a 300 vendég vett részt a tárgyalásokon. 114

Sajnos a teológia és az ott tanuló diákok sorsa továbbra is bizonytalan volt. 1922 februárjában Raffay levelet írt Geduly Henrik püspöknek: *"Ha most e kormány életében nem sikerül tető alá juttatni az állami fakultást, akkor belátható időn belül nem lesz többé reményiségünk annak felállítására. Ha olyan nyomorúságos nem volna az anyagi helyzetünk, mint amilyen tényleg, akkor azt mondhatnánk, hogy eb ura fakó, fenntartjuk továbbra is a régi teológiánkat."* 115

A tárgyalások végül sikerrel zárultak: 1923-ban Horthy Miklós kormányzó jóváhagyta a Pozsonyból Pécsre költözött Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Evangélikus Hittudományi Karának alapító okiratát. A hittudományi fakultás hat tanszékkal Sopronban

kezdte meg működését. 116

1923. augusztus 21-én tartotta a Lutheránus Világszövetség első gyűlését, ahol Raffay Sándor prédikált német nyelven. Prédikációja elején elismerte, hogy se szlovákul, se németül nem beszél hibátlanul, de a *“szeretet befedi a nyelvi nehézségeket”* és kéri, hogy nézzék el neki ezen gyengeségeit. 117

1924.- ben fejezte be tanulmányait egyházunk későbbi püspöke – Raffay utóda – Ordass Lajos is. Raffayról és róla egy érdekes történet maradt fent:

Október 24 - én a Deák téri templomban lelkézszenelés volt. A végzett teológusok között volt Ordass Lajos is. A szentelés napjára nem jött meg Ordass Luther-kabátja. Raffay püspök sietett segítségére, a saját tartalék kabátját felajánlva. A püspök ezekkel a szavakkal adta át a reverendát: *“Vedd fel fiam, ki tudja, nem lesz - e püspök belőled!”*⁹¹ Vajon eszébe jutott - e ez a történet 21 év múlva az idős püspöknek, amikor Ordass Lajos követte őt az egyház élén? Bizonyára igen, de először 1927 - ben került Ordass a püspök mellé, akkor még csak rövid időre segédlelkészként. 118

4. 3. Egyházi élet pezsdülése

„...lelkészi karunk már ismét kezd igazi hivatásának felismerésére és gyakorlására eljutni.”

Raffay Sándor szolgálata alatt a legnagyobb lelki hatása, - különösen a vidéki emberekre – az **ébredési mozgalmaknak** volt. Leginkább a finnországi egyházi események hatottak gyülekezeteinkre. Evangélizációk és konferenciák indultak az ország minden pontján, amelyek rengeteg fiatal életét és gondolkodását alapvetően befolyásolták. Raffay ezekről a mozgalomról egyrészt elismerően beszélt, másrészt viszont kritizálta: *„Örömmel állapíthatom meg, hogy újabban az ébredés különböző mozgalmaival kapcsolatosan lelkészi karunk már ismét kezd igazi hivatásának felismerésére és gyakorlására eljutni.”* 119 Kritikája amiatt volt, mert úgy látta, hogy mindez különválasztja a lelkészi kart: *„Ezek az elkülönülések az újabb időben támadt új munkaterekkel és mozgalmakkal függnék össze. Az evangélizáció maga nem egyéb ugyan, mint az igehirdetésnek ünnepi keretből kibontakozó és könnyen érthető népszerű formája, mégis az evangélizáció munkásai bizonyos mértékben tudatosan és tervszerűen elkülönülnek a többi lelkésztől. Mindenesetre nagy kár, mert az evangélizálás munkája csak akkor ér valamit, hanem napokra terjed, hanem állandó folytatása van, amit pedig csak a helyi lelkészek biztosíthatnak.”* 120

4. 4. Teológiai munkák és az Újszövetség fordítás

“Fogadalom az Ágostai Hitvallás mellett”

A két világháború között nem tudott kialakulni jellegzetesen „magyar” teológiai gondolkodás, pedig nem volt hiány széles látókörű, művelt teológusokból. (Pröhle Károly, Karner Károly, Podmaniczky Pál, Deák János, stb.)

Az idősebb nemzedék az első világháború előtt elterjedt *liberális teológia* alapjain állt, míg a fiatal nemzedékre inkább Barth Károly hatott, és az általa képviselt „*ige –teológia*” tanítását hirdették.

Magyarországon megerősödött a Luther – kutatás hazánkban, és vele teret nyert az *újreformatori teológia*. Ennek új lendületet adott, hogy 1930 - ban volt Ágostai Hitvallás keletkezésének 400 éves évfordulója. Ezen alkalomból egyházunk díszközgyűlést tartott, amelyre Raffay nyilatkozatot készített: *"Fogadalom az Ágostai Hitvallás mellett"* címmel. Nem csak az önálló teológiai gondolkodás hiányzott, hanem a teológiai művek is. Az utolsó evangélikus dogmatikai mű, amit nyomtatásban kiadtak 1894.-ben jelent meg Masznyik Endre tolmácsolásában. Ezután hosszú évtizedekig nem vállalkozott senki ilyen munkára.

Hosszú idő telt el, amíg új egzegetikai mű jelent meg. A XIX. század végén Masznyik Endre írta meg Pál apostol leveleiről szóló alapos tanulmányát, amelyet hosszú ideig nem követett egyetlen önálló munka sem. Végül a második világháború előtt jelent meg Kiss Jenő Galata levél kommentárja, és Karner Károly Római levél kommentárja. A kor két legjelentősebb teológiai munkája két szótár volt: egyrészt Pukánszky Béla héber szótára, másrészt a Daxer – Kiss féle bibliai görög – magyar szótár. 121

A teológiai áramlatok változása az Raffay legfontosabb munkáját, az *Újszövetség fordítását* nem befolyásolták. A sok püspöki teendő mellett mindig talált időt, hogy ezzel foglalkozzon.

Az Újszövetség kiadásának érdekessége az volt, hogy a Jelenések könyve után következett egy kis tanulmány, "Tudnivalók" címmel. Ebben az evangéliumok és a levelek rövid ismertetését adta. (Fő mondanivaló, háttér, keletkezés ideje) Ezen kívül írt a Kánon kialakulásáról, és röviden ismertette a magyar bibliafordítások történetét. A könyv legvégén szinopszis áll, és felsorolja egy-egy evangélium külön anyagát is. 122

Egy - egy szó fordításán sokat gondolkodott. Soha nem hagyott fel azzal az igyekezetével, hogy a lehető legjobb és legszebb magyar kifejezést megtalálja, amely megfelel a fordítás hűségének is. Kortársai szerint kedvenc beszélgetési témája is volt ez a munka, és hosszú utazások alkalmával órákon át tudott mesélni róla.

Az általa fordított Újszövetség első kiadása 1929 - ben jelent meg. Elmondható róla, hogy szép magyar nyelven íródott, de nem tudott igazi áttörést okozni a Károli szöveg mellett.

4. 5. Családi háttér

„Legyen áldás a nyomort enyhítők minden áldozatán...”

Érdeemes megismernünk azt a családi háttérrel, amely Raffay Sándort elsősorban, mint édesapát és férjet szerette és ismerte.

Felesége **Dillnberger Mária** hosszú évtizedekig volt hűséges társa, férje oldalán rengeteg munkát végzett, elsősorban a szociális munka területén. Életében összesen 33 egyesület munkájában vett részt. (Vasúti Misszió, Árvaszék, Ínség Akció, Márta Egylet stb..) Ezen kívül igazgatója volt az Országos Protestáns Nőszövetségnek és elnöke volt az Evangélikus Szövetség gyámolító szakosztályának.

1921 - ben elindította a Deák téri gyermeknyaralattási akcióit, amelynek keretében a nehéz sorban élő fővárosi gyerekeken igyekezett segíteni. Ez a kezdeményezés, később országos keretek között dolgozott, bekapcsolódott Orosháza, Dombóvár és Celldömölk is. ¹²³

A Raffay család gyakran áldozott saját pénzéből is. Erről így vallott: *"Mi nem érezzük meg, ha takarékoskodunk is a háztartáson, de a szegényeknek azok az elvont összegek is sokat jelentenek."* ¹²⁴

A Magyarság című újság 1929. -ben már arról számolt be, hogy Orosházán 240 gyermeket sikerült elhelyezni otthonokban.

Gyakran szervezett jótékonyági koncerteket a Zeneakadémián, amelynek bevételeiből szintén a rászorultak életkörülményeinek javítását igyekeztek elérni. A koncert előtt Raffay tartott áhítatot: *„Legyen áldás a nyomort enyhítők minden áldozatán, és azokon is, akik művészetük drága kincseivel fizetnek azért, hogy mi jót akarunk...”*

Raffay Sándornak kialakult baráti köre volt, - Böch család, Bánkúti Dezső, Ruttkai Gyula - akikkel együtt hódolt kedvenc szórakozásának a tarock kártyának. Barátai a „Zenélő majom” nevű vendéglőben kezdték a játékot és innét mentek fel Raffayhoz játszani.

4. 6. Liturgiai reform

„Az evangélikus lelkész munkáját szeretném vele megkönnyíteni és lehetőleg egyformásítani.”

Ezekben az években egyre erősebben élt Raffayban a vágy, hogy az evangélikus egyházat „egységesítse”. A XIX. század végén amikor Raffay elkezdte a szolgálatát az evangélikus egyház már nagyon sokszínű volt, de sajnos ennek inkább a negatív oldala mutatkozott meg. Eltérő liturgiák szerint folytak az istentiszteletek, és az énekek is különbözőek voltak. Hiányzott a közös liturgiai rend és a közös énekkincs.

Ide nyúlunk vissza Raffay egy korai, egyházi élménye: 1894 - ben részt vett Kossuth Lajos temetésén.. *„Sem azelőtt, sem azóta nem volt Magyarországon olyan temetés, mint Kossuth Lajosé. Aki azon részt vett, el nem felejtheti soha.”* Itt az evangélikus lelképásztorok vezették a temetési menetet, de az ünnepség szépségéhez méltatlanul vegyes öltözetekben. Eltérőek voltak a Luther – kabátok: Egyes lelkészek reverendája csak térdig ért, míg másoké a földet súrolta. A lelkészek fején rengeteg liturgikus fejfedő volt: cylinder, "pörgekalap", Kossuth-

kalap, a német nyelvűekén pedig kucsma volt. A Mózes-táblák szintén nagyon sokfélék voltak. Volt olyan lelkész, akinek a köldökéig ért a Mózes - táblája, másoknak pedig szétállt, mint a „borjú lába”. Tovább színesítette a képet, hogy nem csak a Mózes – táblák mérete volt különböző, hanem néhányukét még hímzés is díszítette. ¹²⁵

A temetésen jelenlévő fiatal Raffay Sándorban mély nyomokat hagyott ez az alkalom, és fel szeretett volna lépni az ilyen túlzott sokszínűség ellen. Erre huszonnégy évvel később püspökként már lehetősége volt, így célként tűzte ki, hogy egységesíti a lelkészek liturgikus öltözetét. Egyforma Mózes - táblákat készíttetet és ezeket a Magyar Evangélikus Lelkész Egyesület (MELE) segítségével minden papnak elküldte, amit nagy részük fel is használt.¹²⁶ Raffay a lelkészértekezletekre is vitte magával az új papi fővegeket, s ezeket ott is ajánlotta a lelkészeknek. Lassan elfogadták a lelkészek az egységes liturgikus öltözetet, így egyházunk külső megjelenése egységesebb képet mutatót, de templomainkban még különböző liturgiák szerint folytak az istentiszteletek. ¹²⁷

Ezt is "egyformásítani" akarta, ezért 1931 - ben kiadta az általa írt és szerkesztett új **Ágendát**. Ebben az egyházi rendben több újdonság is bevezetésre került. Igehirdetési alapigék már nemcsak az evangéliumokból voltak, hanem az Újszövetség más irataiból is. A könyv bevezetőjében Raffay így fogalmazta meg célját: *"E munka megírására az a meggyőződés indított, hogy vele az evangélium hirdetésében és szolgálatában velem együtt fáradozó lelkésztestvéreimnek hasznos segítő eszközt nyújtok. Az evangélikus lelkész munkáját szeretném vele megkönnyíteni és lehetőleg egyformásítani."* ¹²⁸

Az új Ágenda felépítése a következő volt:

Istentisztelet (vasárnap, ünnepek, különleges alkalmak, ifjúsági és hétköznapi), szentségek kiszolgáltatása, házasság kötése és megáldása, avatási, iktatási beszédek, temetési rend, és különleges lelkipásztori alkalmakat is tartalmazott (eljegyzés, zászlóavatás, halálraítelt kísérése) A függelék tartalmazta a: Tízparancsolatot, Miatyánkot, az Egyetemes Hitvallásokat, és az Ágostai Hitvallást. ¹²⁹ Az Ágenda legvégén perikópa rend található, de nem csak a régi óegyházi, hanem a württembergi, rajnai, szász és az eisenachi is.

Másik fontos újítás az **énekverses liturgia** bevezetése volt. Emiatt sokan támadták, mert túl katolikusnak tartották, de a döntés helyességét bizonyítja, hogy még ma is ezt a rendet használjuk.

Az énekeskönyvvel komoly gondok voltak Raffay püspöksége idején. A századfordulón 3 könyvből is énekeltek a hívek: A dunántúliból, a békéscsabaiból és a győriből. Ekkor összeült egy bizottság, hogy elkészítse az új egységes evangélikus énekeskönyvet. Ezután eltelt 50 esztendő, a bizottság újra és újra összeült, de eredmény még ennyi idő alatt sem tudott elérni, sőt még sok kisebb énekeskönyv is kiadásra került. ¹³⁰ 1937-ben Bartus Pál szarvasi lelkész Raffay tanácsai, és útmutatásai alapján elkészítette az új evangélikus énekeskönyvet, de ez sem volt az egész országban elfogadott. ¹³¹ „Ez az oka, hogy evangélikus egyházunkban olyan szánnalmasan eltérő az éneklés módja, amint a merészebb kántorok a gyülekezetek hozzá

nem értő népét a saját egyéni éneklésükre szoktatták.” 132

Dr. Karner Károly így írt 1936 végén az istentiszteleti reformról: *"A bányai egyházkerület püspöke D. Raffay Sándor, céltudatos határozottsággal vette kézbe a munkálatokat, és energiájának köszönhető, ha az egységes istentisztelet egyházunkban hamarosan megvalósul. A reform kétségkívül hozzá fog járulni – fogyatékoságai ellenére is – istentiszteleti s általa hitéletünk elmélyüléséhez."* 133 Ezek voltak azok az alapok, amelyek az egyház külső egységét adták.

Nemcsak a régi dolgok felfrissítésével és kijavításával tette pezsgőbbé az egyházi életet, hanem püspöksége idején a kedvező körülmények hatására sok új gyülekezeteket is alakult. Mire 1938-ban 20 éves püspöki jubileumát ünnepelte már 25 új gyülekezet alakult egyházkerületében. 134

Az egyház működését **új szolgálati ágak** megteremtésével is elősegítette. Püspöksége idején alakultak meg a következő intézetek: a Veress Pálné leánynevelő intézet, a Fasori Internátus, a Balassa úti szeretetotthon és egy otthont az iparos tanulók számára az akkori Alföldi utcában, és ekkor alakult az egyik leghíresebb diakonissza szervezet a FÉBÉ. Nyomdák, könyvkiadó vállalatok alakultak, lapok, énekkarok indultak. 135

Szintén ebben az időben alakult a Budapesten működő Luther - Otthon, ahol 50-60 evangélikus egyetemistának nyújtottak szállást, és szellemi táplálékot. 136 Az egyetemisták még jobb összefogását szolgálta a Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség (MEKDESZ) megalakulása, amelynek 1929-ben külön evangélikus ága is lett.

A lányok munkáját a Nőegyletek szervezték meg, a nem egyetemista fiatalok (földművesek, iparosok) pedig a Keresztény Ifjúsági Egyesületben (KIE) találtak lelki otthonra. 137

Segítséget nyújtottak a hívek összefogásában az evangélikus újságok. Ebben az időben külön újsága volt az ifjúságnak, a papnéknak, a misszióknak és az evangélizációknak is. 138

Mindezek mellett fontosnak tartotta, hogy a különböző gyűlések felépítését is szabályozza. A század elején egy esperesi gyűlés napokon át tartott. Gyakran 4 – 5 szónok is hosszú előadást tartott ugyan arról a témáról, és parttalan viták folytak. *„A gyűlésnek voltak törzs szónokai, akik vagy minden tárgyhöz hozzászóltak, vagy amibe belemélyedtek, abból nem tudtak kivergődni.”* 139

Raffay új tárgyalási módszert vezetett be: az összevont bizottságokban előre megtárgyalták a legfontosabb döntéseket és a közgyűlés elé a kész határozatokat terjesztették be.

4. 7. A szekularizáció hatása

„A korszellem támadásaival szemben bennünk, evangélikusokban volt a legkevesebb ellenálló képesség.”

Az új egyesületek és ifjúsági közösségek alapítására a '30-as években egyre nagyobb szükség

volt, hiszen a vallás egyre jobban kezdett háttérbe szorulni az iskolákban. Mindez elsősorban nem állam elutasító magatartása miatt történt, hanem az emberekben csökkent az igény a hittan iránt. A kiüresedett formák egyre kevésbé vonzották a fiatalok a gyülekezet közösségébe. Dunántúli Egyházkerület püspöke így írt erről 1928-ban: *„Egyházunk evangéliumi szellemével kell megtölteni az iskolák termeit, hogy ne csak az épület homlokzatán ragyogjon az evangélikus jelző, hanem az épület belső, rejtett és mégis mindenütt észrevehető homlokzatán is.”* Ehhez kapcsolódik Marcsek János püspök kemény kritikája: *„A korszellem támadásaival szemben bennünk, evangélikusokban volt a legkevesebb ellenálló képesség.”* 140

Az emberek egyháztól való eltávolodását segítette elő, hogy a hívek régi nyugodt, otthonülő életmódját még faluhelyen is felváltotta a nyugtalanság és az idegeskedés. Ebben a korban a lelkész már nem a család bizalmasa volt, hanem egy látogató, aki gyakran rosszkor koppogtatott az ajtókon.

Sajnos a lelkészek magatartása is megváltozott. Raffay püspökként így kesergett: *„Lassan ként azonban oda jutunk, hogy hivatalos órák megtartását ugyan mindenki kötelességének tekinti, de nem ritkán hangzik el lelkészek ajkáról is a lefokozó mondás: én csak a templomban és a hivatalos órák alatt tartozom lelkész lenni, azon túl ember vagyok.”* 141

Különösen nem szerette, ha lelkészei aktuálpolitikai ügyekkel foglalkoztak. Volt egyházkerületében olyan segédlelkész, akit megválasztott egy felvidéki gyülekezet, de Raffay a lelkész politikai nézetei miatt 13-szor (!) megvétózta.

4. 8. Raffay Sándor társadalmi szerepe

„A fiatalasszony mellett állandóan ott ül sétakocsizásai alkalmával egy érdekes, kemény arcú magyaros bajszú úr...”

Az olykor negatív sajtóvisszhangok ellenére - amelyekről később még lesz szó - ezekben az esztendőknél jelentősen megnőtt Raffay társadalmi elismertsége és a közéletben betöltött szerepe is. Egyre több újság kérdezte meg a véleményét, s egyre több meghívásnak tett eleget. Ezt fejezi ki az a tény is, hogy sok vallási, és társadalmi szervezet hívta őt tagjai közé. Többek között elnöke volt még a Magyar Zene Barátainak Országos Egyesületének, és a József Királyi Herceg Szanatórium Egyesületnek. 142 A levéltárban megtaláltam egy 1934. március 14-én írt érdekes levelet, amelyben a Magyar Etióp Expedíció Országos Bizottsága értesítette őt, hogy tagjai közé választotta. 143 (Természetesen ezen meghívások nagy része nem volt egyéb mint protokolláris esemény, de Raffayt tartották olyan tekintélyes egyházvezetőnek, akit érdemes ilyen egyesületekbe is meghívni.)

Az újságok társasági rovatai is foglalkoztak vele és családjával: *„Raffayné Jellencz Kató, egy gyönyörű szőke fiatalasszony, gyakran látható mostanában, kora délutánonként a Svábhegyen és a Zugligetben, amint a sárguló fáktól szegélyezett, őszi napfényben csillogó hegyi utakon*

vidáman kocsikázik apró Belila autójával, amelyet a nyáron nászajándékba kapott férjétől. A fiatalasszony mellett állandóan ott ül sétakocsizásai alkalmával egy érdekes, kemény arcú magyaros bajszerű úr: Raffay Sándor püspök, aki boldogan kocsikázik szépséges menyével, és mindenkinek hirdeti, hogy ő a legügyesebb – és egyúttal a legszebb – hölgyvetető a világon.”¹⁴⁴

Ebben az időben lelkészi szolgálatai is előtérbe kerültek. Ő temette többek között 1910-ben Mikszáth Kálmánt, és az 1936-ban elhunyt Gömbös Gyula miniszterelnököt is. ¹⁴⁵

Visszaemlékezések szerint azokat a címeket, amelyek e tisztségek, püspöki méltósága, és a felsőházi tagság miatt jártak neki, azokat használta is, és másoktól is elvárta, hogy így szólítsák. Mégis képes volt ezt úgy elhordozni, mint kora szokását, és ez nála soha nem csapott át ridegségbe. Ezt bizonyítja az is, hogy barátai és hívei egymás között „Atyusnak” nevezték, amely kifejezés kedves melegséget hordoz. (Erről ő sokáig nem tudott, de amikor tudomást szerzett erről, így szólt: *“No ezt belül kitüntetésnek fogom viselni.”*) ¹⁴⁶ Ötven évvel lelkésszé szentelése után így fogalmazta meg véleményét a címekkel kapcsolatban: *“Ma már (1944) a segédlelkészek is szívesen eltűrik, sőt egyesek meg is követelik a nagytiszteleti címet. Pedig a címekkel nem leszünk nagyobbak és többek, mint amilyenek vagyunk. De még az emberek előtt is a lelkész értékét és mértékét egyedül csak a végzett munka minősége, a hit mélysége és a szeretet gazdagsága határozza meg”* ¹⁴⁷

Mint magánember, lelkész és püspök kemény, fegyelmezett ember volt, s magán hordozta korának konzervatív vonásait. Elkecserevedve írt arról, hogy *„ma már látni kifestett arcú papnékat, teljesen modernül viselkedő papeányokat és a templomot mellőzni tudó papfiakat.”* ¹⁴⁸

A pontos szolgálatot megkövetelte munkatársaitól is. Ezt jól bizonyítja az alábbi történet is: Egy alkalommal bált rendezett az Evangélikus Papnék Országos Szövetsége a Deák téri iskola dísztermében. Ezen részt vett Keken András is, aki Raffay mellett szolgált. Az ifjú segédlelkész szombat éjfélig ott volt a bálban, s amikor ezt püspöke megtudta, másnap nem engedte Kekent prédikálni, hanem ő szolgált helyette. ¹⁴⁹

4. 9. A Népfőiskolák megalakulása és elindulása (Sztehlo Gábor)

“Evangélikus egyházunkban immár ütött a 12. óra, hogy a népfőiskolát megalkossuk...”

A háború előtti években Stehlo Gábor hatására, különösen fontosnak tartotta a népfőiskolák elindítását. Erre azért volt szükség, mivel a fiatalok erkölcsi élete és egyházhűsége egyre gyengébb volt. Ezt a veszélyt ismerte fel 1937-ben Stehlo Gábor, aki a Keresztyén Igazság c. folyóiratban így fogalmazott: *“Evangélikus egyházunkban immár ütött a 12. óra, hogy a*

népfőiskolát megalkossuk, és beállítsuk a falusi gyülekezeteink szolgálatába. 150 1937 tavaszán meg is tették az első lépéseket a népfőiskola ügyében. Ekkor csaknem 100 evangélikus finn és észt lelkész járt Magyarországon, és tőlük kért Raffay anyagi segítséget az intézet beindításához. Az itt levő vendégek 1500 pengőt adtak erre a célra, és ebből kezdődött meg az építkezés Nagytarcsán. A munka gyorsan haladt és egy év múlva 1938. november 2-án két épülettel megnyílt az első evangélikus népfőiskola Magyarországon. Ezt 1939. március 20-án szentelte fel Raffay püspök, Onni Talas finn követ jelenlétében. 151

Ennek a népfőiskolának a feladata az volt, hogy *"az őszi és téli hónapokban mezőgazda ifjakat gyűjtöttek össze keresztény életközösségbe, és a megállapított munkarend szerint lélekformáló hatások alá igyekeztek juttatni őket, hogy egyházunknak, nemzetünknek, és közéletünknek élő, keresztény tagjává válhasson."* 152

Ez a kezdeményezés komoly lendületet adott a gyülekezeti életnek is. Sok fiatal töltött el hónapokat ezekben az iskolákban, s az itt kapott gazdasági és teológiai ismereteiket hazatérve jól hasznosították. Egyre több ilyen intézmény alakult hazánkban Nagytarcsa után Orosházán, Gyenesdiáson, Győrben, Sopronban, Szarvason és Budapesten is nyíltak népfőiskolák.

4. 10. Zsinat **(1934 – 1937)**

„Az élet fogja megmutatni, hogy jó munkát végeztünk -e csakugyan.”

A XX. század első harmadában a világ többet változott, mint máskor évszázadok alatt. Európán végigsöpört egy totális háború, a technika rohamos fejlődése átalakította az emberek életét, és ezekkel együtt természetesen megváltozott az egyház élete és szolgálata is. Az egyházi törvények elavultakká váltak, hiszen csaknem 43 esztendő telt el utolsó evangélikus zsinat óta, amely 1891 – 1894 között tanácskozott. Éppen ezért az egyházban és a világban lezajló változások értékelése, és az új lehetőségek megtárgyalása volt az 1934 – 1937 között működő zsinatnak a célja. A zsinatot előkészítő bizottság már 1922. – ben elkezdte a felkészülést, és 12 éven át öt albizottságban (alkotmány- és közigazgatásügyi, tanügyi, pénzügyi, törvénykezési és egyeztető) dolgozott.

A zsinat megnyitása előtt már komoly viták indultak el az újságokban. Sokan kevésnek tartották, hogy a zsinat „novelláris zsinat” lett, vagyis amely nem tűzte ki célul a teljes reformot, hanem a meglévő egyházi alkotmányt akarta átalakítani. Többek között Dr. Pröhle Károly annak a véleményének adott hangot, hogy a fennálló egyházi alkotmány túlzottan szabadelvű így nem felel meg az egyház hitvallási iratainak, másrészt a gyakorlati élet követelményeinek és alaposabb reformokat sürgetett. 153

A zsinat báró Radvánszky Albert egyetemes egyházi és iskolai felügyelő elnökletével 1934. november 10-én kezdte munkáját 67 zsinati tag jelenlétében. 154

A zsinat püspökei: Geduly Henrik, Kapi Béla, Raffay Sándor és Kiss István.

Kerületi felügyelők: Zelenka Lajos, Mesterházy Ernő, Pesthy Pál és Sztranyavszky Sándor.

A zsinati gazda tisztét Kemény Lajos látta el. 155

A zsinat megnyitását kellemetlen közjáték zavarta meg. A jelen levő lelkészek nagy része nehezményezte, hogy a megnyitó alatt a zsinati atyák nem tettek esküt, sőt az istentisztelet alatt nem mondták a püspökkel együtt az Apostoli hitvallást. Bár ennek szükségességét nem írta elő az Egyházi Alkotmány, de ha az egyszerű gyülekezeti presbiterektől esküt kívánnak, jó lett volna, ha a zsinat tagjai is esküt tesznek, hogy az egyház javára akarnak törvényeket hozni. 156

A zsinat - többek között - az alábbi legfőbb döntésekben jutott egyezsége:

- Törvénybe iktatták a protestáns táborigény püspökség intézményét.

- Rendezték a missziói körök jogállását.

- Kiterjesztették a nők szavazati jogát az egyházban.

-Kiterjesztették a fegyelmi felelősséget valamennyi egyházi alkalmazottra. 157 Ezen kívül a zsinat alkotott egy ünnepélyes nyilatkozatot, amelyben leszögezte ragaszkodását az Isten igéjéhez. 158

A zsinat zárásként alkotott egy ünnepélyes nyilatkozatot, amelyben leszögezte ragaszkodását az Isten igéjéhez. Hangot adott ez a dokumentum annak, hogy hit bizonyoságtévő ereje már itt ebben az életben kifejezésre jut. 159

A zsinat működéséről megoszlottak a vélemények. Raffay püspök így foglalta össze tapasztalatait: *"Zsinatunk az új törvények hozatala helyett csak a régi törvények kiegészítését és korszerű javítását végezte. Az élet fogja megmutatni, hogy jó munkát végeztünk-e csakugyan."* 160

4. 11. Raffay, mint lelkész és igehirdető és lelkigondozó ***„Életem legnehezebb órájában lelki erőt merítettünk Méltóságod vigasztaló szózatából.”***

Eddig Raffay Sándor mint püspök állt előttünk, aki komoly ügyekben az egyházáért harcol, de ő igehirdető és lelkész is volt. Raffay igehirdetéseiről már képet kaphattunk, kiegészítésként álljon itt néhány adalék:

Gyökössy Endre már idézett versében így írt róla, mint emberről és lelkészről:

*"Elhívott ember, kinek gyönyörű teste ép,
Az Isten küldte benne földre remekét.
Azt gondolhatta: nézzétek, ilyen a magyar,
Emberformában szépség, egészség, diadal!"* 161

Igehirdetéseire így emlékszik versében:

"Elhívott ember, kinek a szava orgona,

*Hamis hangokat nem ont a szívekbe soha,
Örök Húsvétok mindig friss üzeneteként
Tiszta igékkel zendíti belénk az igét." 162*

Kollégája Keken András így gondolt vissza rá, mint prédikátorra: *"Egyszerű, biblikus, magyar nyelven, kristálytisza logikával és hatalmas meggyőzőerővel hirdette az igét a Deák téri templomban négy évtizeden keresztül." 163*

Meggyőződésem, hogy Raffay annak a generációnak volt a méltó követője, amely nagyon magas szinten művelte a szónoklat művészetét, akár a parlamentben szólalt fel, akár az egyház keretén belül hirdette Isten igéjét. Ezt keresztények és laikusok egyaránt elismerték. Gyakoriak a levéltárban az ilyen és ehhez hasonló levelek: *"Köszönjük Nagytiszteletű Urunk nagyszabású szónoklatát." 164*

A lelkipásztori munka, nem csak igehirdetésekből állt, hanem négyszemközti beszélgetésekből is. Bár ezekről feljegyzések nem készültek, de egy-egy levél segít megvilágítani a püspök kelkigondozói munkáját.

Egy édesapa azután, írt neki, hogy Raffay pásztorolta őt gyermekei halála után. *"Hogy fájdalmaim első kábulatából fel-felocsudok, lelki szükségét érzem annak, hogy családomnevében is, újból mélységes hálámnak adjak kifejezést azért a nemes szívből fakadó nagy jóságáért mellyel Méltóságod, mint Istennek igaz szolgája, drága gyermekeimet az örökkévalóság útjára bocsátotta. Életem legnehezebb órájában lelki erőt merítettünk Méltóságod vigasztaló szózatából, és imája szárnyain szívünk fel tudott emelkedni az isteni akaratba való megnyugvás magasságába." 165*

1945-ben Gyóni Ferenc így köszönte meg püspöke szolgálatát: *"Engem a múlt világháború után Püspök Uram nagy - nagy hála kötelez..... azzal, hogy jó magyarosan kétvállra fektetett és visszaadott vallásos, jó csabai önmagamnak." 166*

A közéletben betöltött kiemelkedő szerepe nem tette őt öntelté, kész volt meghallgatni a támogatását kérő emberek panaszát is. Jól tudta, hogy nem elég a hívek lelkét gondozni, hanem segíteni is kell, hogy megfelelő körülmények között tudjanak élni. 1924 - ben távirat érkezett Laczó evangélikus tanítótól, ezzel a szöveggel: *"Éhezünk, kérem az államsegély sürgőnyi kiutalását." 167* Raffay Sándor azonnal intézkedett a szegény tanító ügyében.

1921-ben Payr Sándor kérte Raffay segítségét: *"A teológiai fakultásnak a pozsonyi egyetemre való beolvadása úgy látszik megvalósul, most megeshet, hogy életkorom miatt kiszorulok tanári állásomból (60 éves vagyok). Első feleségemnek földbirtoka volt. Ha ő nem hal meg, nem kellene most kenyérért folyamodnom. Egyik fiatal sógornőm sajnált meg, és hozzám jött feleségül..... Egész életemben buzgón és önzetlenül dolgoztam. Keserű jutalom volna most a koldusbot." 168*

1923-ban szintén Raffay segítségét kérte Kiss Jenő teológiai professzor is: *"Mivel úgy gondolom, hogy az Ószövetségi tanszék betöltésével az illetékes tényezők más, nálam idősebb és érdemesebb emberre gondolnak, legyen szabad arra kérnem, hogy mint a jelölő bizottság*

tagja, hathatós befolyásával előmozdítani kegyeskedjék az Újszövetségi theologiai tanszékre való kinevezésem..... Ne vegye kérem jogtalan protekció kérésének soraimat. Ennek ilyen komoly időben s olyan fontos pozíciók betöltésénél nincs helye. Méltóztassék inkább a soraimat is elkötelezésnek, ígéretnek tekinteni a kinevezés esetén a teljes odaadással való hűséges, tudományos munkálkodásra. 169

1923 júniusában Raffay az Ószövetségi tanszékre a második helyen jelölte Kiss Jenőt, Dr. Deák János mögött, s első helyen az Újszövetségi tanszékre Karner Károly előtt. 170

Budapest Székesfőváros Közlekedési RT igazgatója levelet írt Raffaynak. „Pruner László alkalmazása érdekében hozzám intézett soraidra értesítelek, hogy pártfogoltad nagybecsű ajánlásod folytán e hó 13. –án kalauzszolgálatra felvétellett.” 171

Ugyanígy meghallgatta a Budapesti Luther Szövetség cserkészcsapatának panaszát is, akik a termüket hosszú ideje nem kapták meg, így nem tudtak rendesen működni. A püspök segített és a hálás cserkészek egy fényképet kértek róla, hogy azt az új szoba falán elhelyezhessék. 172 A levéltárban a Raffay - hagyaték jelentős részét teszik ki - az ilyen és ehhez hasonló - segítséget kérő levelek. A kérések különbözőek voltak, legtöbbször hitoktatói állást szerettek volna kapni, vagy gyermekeik felvételéhez kértek segítséget. A püspök segítőkészségét mutatja az a rengeteg levél a hagyatékban, amelyekben hálás hívek köszönik meg a segítséget.

173

Raffay gyülekezetében nemcsak prédikált, és gondozta a rábizottakat, hanem olvasta és hallgatta is lelkésztársai igehirdetéseit. Erről fent is maradt egy kedves történet. Magócs Károly Deák téri lelkész nagyon szerette a labdarúgást, ha tehetett minden meccsre elment. Egyik vasárnap az istentisztelet éppen ütközött egy Magócs számára fontos mérkőzéssel, megkérte lelkésztársát Keken Andrászt hogy vasárnap prédikáljon helyette. Kekennek az idő rövidsége miatt nem volt ideje készülni, ezért Ravasz László egyik korábbi igehirdetését olvasta fel. Raffay szokása szerint jelen volt az istentiszteleten, egy oszlop mögött ülve hallgatta lelkésztársát, aki nem vette észre őt. Az igehirdetés elején Raffay azonnal felismerte református kollégájának prédikációját, s így szólt félhangosan Keken Andrászhoz: „*Ne szalmázz!*” 174

Végezetül álljon itt a püspök úr személyes hitvallása a lelkészi szolgálatról: *"A lelkészi pálya ma is ugyanolyan magasan áll a többiek felett, mint azelőtt. Mert nincs gyönyörűbb hivatás,*

mint pásztorokodva az Úrhoz vezetni a széledezésre mindig hajlamos báránykákat, és az Isten akarata és szíve szerint táplálni őket az örökélet eledelével és italával." 175

4. 12. Sötétülő felhők - A fasizmus hatása Németországban és hazánkban **(1933 – 1939)**

„Jelszavakkal és idegenből importált irányzatokkal nem lehet, jövődönket kivívni, csak jövődőt kockáztatni lehet.”

A 30'-as évek közepe felé az egyház átalakulását már külső tényezők is befolyásolták: Elkieserítő állapotok alakultak ki Németországban az Evangélikus Egyházon belül, és ez – különösen a második világháború idején – komoly hatással volt a magyar evangélikusok életére is. 1933-ban Olaszországban járt, ahol magánkihallgatáson fogadta őt a pápa és tárgyalt Mussolinivel is. A pápával folytatott tárgyalás miatt Magyarországon sokan támadták szélsőséges protestáns részről, de ő visszautasította ezeket a vádakot, és kijelentette, hogy "a protestáns elvekből egy jottányit sem engedett" 176 Raffayt élénken foglalkoztatták a Német Birodalomban lezajló események, és ezen belül is a kettészakadt egyház harca és újraszerveződése. Gondolatait és személyes hitvallását az egyház helyes felépítéséről így fogalmazta meg 1934 szeptemberében: "Szakadás állt be a tisztán hitvallási alapon állók és a nemzeti szocialista szempontokat is valló irányzatok között.... Kétségtelen, hogy a német evangélikus egyház birodalmi egységét megalkotni nem sikerült. Külső egységbe belekényszerítették ugyan, de a lelki egység hiánya miatt a külső egység keretei is folyamatosan repedeznek. Végzetes hiba volt, hogy az átalakítás megindításakor a nagyszerűen megszervezett nemzeti szocializmus politikai módszereivel igyekeztek az egyházi testületeket rábírní az egyesítő módszer elfogadására. Az egyház azonban nemcsak jogi szervezet, hanem lelki közösség is, amelynek egysége nem kényszerzubbony, hanem szívbeli összesimulás. A német birodalmi evangélikus egyház ezt az összesimulást ma nélkülözi, s míg meg nem szerzi, addig egységesnek nem mondható." 177 Raffay püspökként elfogadta a nemzeti szocialisták azon törekvését, hogy az egyházban rendnek kell lenni, de módszereiket elítélte és soha sem követte. A németországi eseményekről hogy Heckel német püspöktől tájékozódott, aki Budapesten járt. Heckel "megállapította, hogy a német és magyar nép és egyház között a viszonyok minden változás közepette örök, elszakíthatatlan köteléket képez, a földön a legszebbnek, az égnek a szolgálata, s hogy ő és a német egyház az idők semmiféle változása közt sem feledkezik meg a legszebb köteletségéről, a háláról, amelyet azzal a magyar evangélikus egyházzal szemben táplál, amelynek részéről 400 esztendőn át a szeretetnek és a hűségnek annyi jelét tapasztalta." 178 A német püspök hazatérve a birodalmi - püspöki címről lemondott.

A fasizmus (olasz, német) hatalomra jutása után Magyarországon is egyre inkább felütötte a

fejét ez az eszme, és egyre több ember lelkét mérgezte meg a megkülönböztetés, a másik ember lenézése. Raffay püspök is felfigyelt erre és 1937. március 27-én a Politikai Hetilap c. újságban így nyilatkozott: *“Aggódva nézzük, hogy szélsőséges, tehát nemzetbontó és egységrontó irányzatok támadnak az amúgy is meggyengült nemzet kebelében. Jelszavakkal és idegenből importált irányzatokkal nem lehet, jövőnket kivívni, csak jövőt kockáztatni lehet. Nem színes ingek és nem színezett keresztek kellene ide, hanem fehér lelkek, és magát másokért feláldozó önzetlen szeretet keresztje.”*¹⁷⁹

4. 13. Raffay és a nemzetiségek

„...püspöke (Raffay Sándor) hatalmának engedelmessé a magyarosítást szolgálta...”

*Mindezek ellenére bizonyos erőszakot Raffay egyházépítésében is fel lehet fedezni. Egyházkerületében elképzelhetetlen volt, hogy ne legyen egy gyülekezetben magyar nyelvű igehirdetés, így a gyülekezetek csak akkor kaptak önálló lelkészt, ha az magyarul is prédikálhatott a német vagy a szlovák mellett. Itt mindenképpen felfedezhető egy magyarosítási szándék, de ezt az egyház egységének megőrzése érdekében tartotta szükségesnek. 180 Álljon itt példaként egy kicsiny Békés megyei egyházközség, a Pitvaros Egyházközség levele, amelyet 1933 októberében írtak, Raffay Sándor püspöknek: „Az evangélikus hívek nálunk évről évre fogynak. A baptisták és felekezeten kívüliek szabadon garázdálkodnak vizeinken. Az orvhalászok a lelkeket mindinkább nagyobb és nagyobb számban kerítik hálójukba. A f. év nyarán 36 felnőtt evangélikust merítettek a pocsolyába keresztelés címén. Az állami iskolába a f. tanévben már huszonnégy gyermek iratkozott be, olyan, aki nem volt egyháziilag megkeresztelve. Egyházunk belső lelki harmóniája bomlóban van.”*¹⁸¹

Itt a már korábban említett házi bibliakörök kérdése keveredett a „magyarosítási” törekvésekkel. Tóth István a „Szlovák nemzetiségi törekvések a két világháború között” című dolgozatában így írt: *„Pedig ha megfigyeljük, hogy a szektának minősülő „bibliás” csoportosulások a maguk módján, önmagukért zenekarokat, énekkarokat, önművelődési köröket hoztak létre - nem is egyet -, akkor csak egy következtetést vonhatunk le. Joggal fordultak el attól az anyaegyháztól, amelytől mindezek támogatását várták el. Ez az egyház azonban - tisztességes lelkészeinek törekvése ellenére - püspöke (Raffay Sándor) hatalmának engedelmessé a magyarosítást szolgálta. Nem csodálkozhatunk tehát ha nyelvében, hitében vesztésre ítélt s csatlakozott pitvarosi szegénysorúak tömegei sajátos megoldást, sajátos kiutat kerestek.”*¹⁸²

4. 14. A betegség bilincseiben **(1936 -**

„hosszas gyengélkedés után.”

A rengeteg munkába lassan felőrlődött a püspök egészsége. A 70. életévét betöltő idős lelkipásztor 1936 végén súlyosan megbetegedett, legyengült, ezért 1937 februárjában Abbáziába, a Hotel Reginába ment pihenni. Sokan reménykedtek abban, hogy az idős lelkész egészségén javítani fog ez az utazás. Ruttkay -Miklián Gyula Deák téri segédlelkész levelében így írt püspökének: *"Először is legyen szabad kifejezést adnom annak a reményemnek, hogy jó egészségben indul az üdülés, és teljes felépülést fog hozni az év eleji hosszas gyengélkedés után. Ezt kívánom magam is, s mindazok, kik Méltóságoddal együtt munkálkodnak itt a Deák téri öreg épületben."*¹⁸³

Ezután átadta többek gratulációját, mert a püspök a főrendiház tagja lett, s beszámolt arról, Ezekben a hónapokban Raffay püspöktársa Geduly Henrik is megbetegedett. Súlyos influenzája volt, amelyből kifolyólag csigolyagyulladásra kapott, s ezért már három hete a nyíregyházi kórházban feküdt. ¹⁸⁴

A felépülés a kedvezőtlen időjárás miatt sokkal lassabban történt, mint ahogy azt az orvosok várták. Lelkiállapotát is elrontotta az a hír, hogy Geduly Henrik püspök váratlanul meghalt. ¹⁸⁵ Geduly halálával új helyzet alakult ki, gondoskodni kellett az utódja megválasztásáról. Raffay levélben Kemény Lajosnál érdeklődött a lehetséges jelöltek után. Kemény Lajos válaszában 3 embert említett: *"A jelöltek: Pröhle Károly a felsőbb vezetésnek volna kedves, de jóformán teljesen ismeretlen a Kerületi egyházközségek előtt. A felügyelők hidegen fogadták a tervet. Túróczyt legjobban, de Egyedet is eléggé ismerik."*¹⁸⁶ (Ki lett?)

A püspök 1937 májusára lassan felépült, és részt vett a Budapesten kezdődő finn - ugor lelkészkonferencián. A lelkészek ezután Miskolc, Ózd, Nyíregyháza, Debrecen, Szeged, Pécs, Keszthely, Sopron és Győr evangélikus gyülekezeteit látogatták meg. ¹⁸⁷

1938. május 25.-29. között Budapesten rendezték meg a 34. Eucharisztikus Világkongresszust. Ezen jelen volt Eugenio Pacelli bíboros pápai legátus, aki később XII. Pius néven lett pápa. ¹⁸⁸

Raffay már 1937 novemberében a MELE közgyűlésen felhívta lelkészei figyelmét erre az eseményre. Szerinte nagyon vigyázni kell, mert *"a Római Katolikus Egyház a térítésre használja fel az alkalmat. Szükséges, hogy minden evangélikus lelkész résen legyen."*¹⁸⁹

Egyházunk válaszként megszervezte a **Protestáns Napokat**, amelynek keretében kiállításokat, előadásokat és hangversenyeket rendeztek az ország egész területén. ¹⁹⁰

1938 februárjában nagy megtiszteltetés ért Raffay Sándort. Darányi Kálmán miniszterelnök írt levelet neki: *"Magyarország Főméltóságú Kormányzója, a magyar királyi minisztérium nevében tett előterjesztésemre Méltóságoddal a haza szolgálatában szerzett kiváló érdemei elismeréséül a magyar királyi titkos tanácsosi méltóságot méltóztatott adományozni."* ¹⁹¹

5. A második világháború – az idős püspök nehéz

keresztje (1939 – 1945)

5. 1. A háború küszöbén

A második világháború 1939. szeptember 1.-én kitört, és tombolt Európában. Raffay Sándor ekkor 73 esztendő volt és betegségek kínozták. Mégis helyt kellett állnia egy olyan korban, amelyik alaposan megpróbálta az ember testét és lelkét.

A világháború kirobbanásával az egyház legfontosabb kérdései is átalakultak. Ami eddig fontos volt, mint a vegyesházasság és az egyéb ökumenikus problémák kérdése, azok lényegtelené váltak a háború borzalmi közben.

Az idős püspök nem tudott már olyan mértékben részt venni az egyház irányításában, mint amennyire szeretett volna, ezért egy tehetséges, lelkeszt keresett maga mellé a Deák térre. Hamarosan meg is találta Keken András személyében, akit 1941 szeptemberében iktatták be parókus lelkészé. Keken a 30-as években együtt dolgozott Raffayval, s már akkor mindenki biztosra vette, hogy maga mellé veszi titkárának, de a püspök másként döntött. *"Aki prédikálni tud, prédikáljon, ne üljön hivatalban!"* - mondta neki s Hódmezővásárhelyre küldte lelkésznek 192 De most a második világháború viharában az idős és beteg püspöknek szükség volt rá az ország templomában.

Mielőtt meghívta volna maga mellé a Deák térre személyesen is megvizsgálta hódmezővásárhelyi szolgálatát. 75 évesen, betegen elutazott hozzá, és több napon át(!)ellenőrizte a szolgálatát, a gyülekezet életét és a gyermekotthon működését is. 193

5. 2. Volksbund – egyház az egyházon belül

„Raffay Sándor minden erőfeszítése hiábavaló lett a magyar kormány nagyon csúnya, kétszínű játéka miatt. „

A német befolyás erősödése Magyarországon egyre jobban szétrombolta az evangélikus egyházat is. A 40-es évek elején a német anyanyelvű gyülekezetek önálló német egyházat akartak létrehozni Magyarországon. Ez nagyon komoly problémát jelentett, hiszen hatalmas támogatás állt mögöttük Németországban. Hazánkban kevés német élt az egész lakossághoz viszonyítva, de nagy részük éppen evangélikus egyház tagja volt. Ha ezek volksbundista törekvések megvalósultak volna, akkor ennek az eseménynek a német evangélikusok körét messze meghaladó jelentősége lett volna.

Az első lépések meg is történtek: 1940 szeptemberében a Magyarországhoz visszacsatolt észak-erdélyi szász evangélikusok önálló német vezéresperességet alakítottak gyülekezeteikből, élén a püspöki jogkörrel felruházott Karl Molitoris besztercei esperessel. Ezen kívül egy nyugat - magyarországi, egy dél - dunántúli és egy harmadik egyházmegye

szervezését tervezték, amely Budapest központtal fogta volna össze a szétszórta fekvő német gyülekezeteket. 194

1941. június 7-én Meder Henrik újverbászi evangélikus alesperes vezetésével küldöttség ment Hóman Bálin vallás - és közoktatásügyi miniszterhez, s azt kérték, hogy a dél - magyarországi új német evangélikus egyházi szervezetet ismerje el önálló egységnek. 195 Ezek gyülekezetek igyekeztek a német egyházi harcban középutat képviselni, ezért elhatárolták magukat a németországi Hitvalló Egyházzal szembe, de voltak kritikus megjegyzéseik a Deutsche Christen felé is. 196

Ezen szervezetek közül a legjelentősebb a Magyarország erdélyi részében levő ágostai hitvallású evangélikusok német vezérfőesperessége volt Beszterce központtal. A másik szervezet pedig a délvidéki egyházközségek, amelyek közösen délmagyarországi német evangélikus egyháznak nevezték magukat. Ezeket a délvidéki egyházközségeket a Bányai egyházkerülethez csatolták, de Jugoszlávia 1941 - es megszűnése után nem ismerték el felsőbb hatóságuknak ezt az egyházkerületet. 197

A Volksbund eszméje közben egyre jobban terjedt a gyülekezeti tagok körében. Jól szervezett propagandisták járták a falvakat, és azt mondták a hazánkban élő németeknek, hogy itt el vannak nyomva. és nem élhetnek szabadon. Gyűléseket hívtak össze, szervezkedtek, s mindenáron erőltették a magyar egyháztól való elszakadást. 198.

A Német Kormány komoly nyomást gyakorolt a magyar politikusokra. Az önálló német evangélikus egyház magyarországi létesülése ügyében miniszterelnöki értekezlet volt, amelyen részt vett Kapi Béla és Raffay Sándor is. A püspökök következetesen elutasították ezt a tervet. A kormánytagok érvelni próbáltak a terv engedélyezése mellett. Érveikben már jól látszik, hogy a Német Birodalom mennyire nagyhatalmat és befolyást szereztek hazánkban: *"Teljesen kilátástalan volna ellenszegülni a német birodalom által támogatott kívánsággal, s ütközne a bécsi egyezmény szellemével, amely utat nyitott a németek minden vonalon megnyilvánuló elkülönülési tendenciáinak. Meg kell találni a módját, hogy lehetővé tegyünk kiválásukat, amit úgyszemint tudunk megakadályozni."* 199

Az értekezlet olyan határozatot hozott, amely de facto tudomásul veszi az önálló német egyház létezését, kiutalják a lelkészek kongruáit, de jure azonban az egyetemes egyház zsinata a háború után dönt az ügy végleges rendezéséről. Végül Kapi Béla és Raffay Sándor erélyes tiltakozása miatt ez a határozat hivatalosan nem valósult meg soha, de ezek a szervezetek néhány évig mégis működtek a Magyarországi Evangélikus Egyház mellett. 200

Raffay, Spiegel – Schmidt Frigyes, aki a Dunántúli Luther szövetség kiadásában megjelenő „**Wehr und Waffe**” című újság segédszerkesztője volt, egyházzrontónak nevezte: „*Mert az egyház egységének és nyugalmanak, a hívek békés történelmi együttműködésének bármilyen megbontása vagy megtámadása az egyházat rongálja és így én másnak, mint egyházzrontónak nevezni nem tudom. Ezekben a végzetes időkben az ország lakosságának nemzetiségi alapon való – s különösen egyházi körökből kiinduló – megbontását nemzeti bűnnek tartom.*” 201

Ezek az elszakadási törekvések szerencsére nem váltak általánossá. A Bánságban élő szlovákok egyházmegyéje - ellentétben a német gyülekezetekkel - visszatért a Bányai egyházkerület keretei közé. 1942. július 21-én Raffay részt vett a Bács megyei szlovák egyházmegye Újvidéken tartott közgyűlésén, ahol a megjelentek szentesítették a gyülekezetek visszatagozódását. ²⁰²

Voltak lelkészek, akik úgy érezték, hogy az egyház püspökei nem akarnak erélyesen fellépni ezen törekvések ellen. Így gondolkodott **Ordass Lajos** is, aki szerint az egyház vezetői túl óvatosan kezelik ezt a problémát, ezért "**Válasz**" címmel ellenvéleményt tett közzé 1942 tavaszán. ²⁰³ Ordass Lajos evvel a véleményével nem Raffayt támadta, hanem a politikusok döntéseit és emberi magatartását támadta. Önéletrajzi írásában így emlékszik vissza: *"Raffay Sándor minden erőfeszítése hiábavaló lett a magyar kormány nagyon csúnya, kétszínű játéka miatt. Hóman Bálint kultuszminiszter egyik szavával biztosította Raffay püspök urat, hogy az állam által jóváhagyott és szentesített evangélikus egyházi törvényeket ő is tiszteletben tartja, és azoknak érvényt szerez, mégis a napilapok egész sűrűn adtak tájékoztatást, hogy a magyar kultuszminiszter másik szavával Mederékkal különtárgyalásokba kezdett, és a nekik tett nyilatkozat tartalma egészen más volt, mint amit Raffaynak mondott."* ²⁰⁴

A háború kegyetlensége újra közel hozta egymáshoz a különböző felekezeteket. 1943-ban megalakult a **Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa**. Ebben - id. Pröhle Károly, Podmaniczky Pál, Radvánszky Albert mellett – a Raffay püspök is részt vett, ő felelt a külügyi munkáért. ²⁰⁵ Valószínűleg ez a szerepvállalása már csak jelképes volt, hiszen az idős püspök ebben az évben már nehezen tudott járni, de ennek ellenére fontosnak érezte a részvételt egy olyan szervezet életében, amely a felekezetek közeledését tűzte ki céljául.

Az egyházak vezetői ebben az időben már látták, hogy Németország és vele együtt Magyarország elvesztette a háborút. A bolsevizmustól való félelem újra felerősödött, ezért a pannonhalmi főapát felvetette, hogy a különböző keresztény felekezetek egyesüljenek. König Kelemen ferences szerzetes újságot alapított az „**Egység Útja**” címmel, amely ezt a célt kívánta támogatni és propagálni. Közben **Nathan Söderblom** upsalai evangélikus érsek is értesült a tervről, és azt melegen támogatta. Sajnos az első tanácskozáson a katolikus egyház már nem is képviseltette magát hivatalosan, és mereven elzárkózott ettől a tervtől. ²⁰⁶

Ennek ellenére azt is látjuk, hogy háború borzalmi és saját tehetetlensége egyre ingerültebbé tették őt. Idős korában már a legegyszerűbb dolgokban is egyháza elnyomását látta. Egyetlen példa: 1944. január 23-án evangélikus istentiszteletet közvetített volna a rádió, de ez elmaradt, mert előtte a katolikus mise közvetítése elhúzódott. A szentmisén Árpádházi Boldog Margit szentté avatása folyt a Szent Domonkos-rendi plébániáról. Ezen a jeles alkalmon részt vett a Horthy Miklós kormányzó, és Kállay Miklós miniszter is. A fontos alkalom miatt - érthető okokból - a rádió nem szakította meg a közvetítést, így az evangélikus istentisztelet elmaradt. Másnap Raffay Sándor püspök erélyes levélben tiltakozott vitéz Náray Antalnál a Rádió R.T. elnökénél, mert egyháza elnyomását látta az ügy mögött. Az elnök levélben kért elnézést a

történetekért. 207

A II. világháború alatt - idős kora ellenére - próbált megfelelni az újabb és újabb kihívásoknak. Szomorúan tapasztalta, hogy a háború miatt egyre több az árva gyerek hazánkban. A kínok enyhítésére 1943. május 19.-én egy bizottságot hozott létre, **Luther Szövetség Szociális Bizottsága** néven, amely segítségével az egyház egységesen tudott fellépni az árva, félárva és rászoruló gyerekek megsegítésére. Az alakulóülésen a püspök ismertette a fő feladatokat. Eszerint egységessé kell tenni a kerületi intézményes belmissziót, és szorosabbá a szeretetintézmények együttműködését. Ennek keretében 5 árvaház kölcsönös segítségnyújtását kívánták létrehozni. 208

5. 3. Raffay és a zsidóság tragédiája

„...hazánkban a keresztyén egyházak csődje bekövetkezett...”

Raffay személyét vizsgálva nem lehet kikerülni ezt a témát sem. Őszintén be kell látni, hogy nagyon nehéz terület ez a néhai püspök életében.

Ahogy a front közeledett Magyarországhoz, úgy nőtt a német nyomás a magyar kormányon, hogy az hozzon újabb kirekesztő rendeleteket a hazánkban élő zsidóság ellen. 1944 - ben újabb és újabb megalázó törvényeket szavaztak meg a zsidóság ellen. Sárga csillagot kellett viselniük, külön engedély nélkül nem használhattak autót, motort, taxit, és nem utazhattak vasúton. Törvénnyel tiltották zsidó értelmiségiek alkalmazását, zsidó orvos nem kezelhetett keresztyén beteget. Az izraelita vallásúak csak külön számukra rendezett színházi előadásokra, koncertekre mehettek. 209

Ezek az események nyilvánvalóak voltak, s a keresztyén egyházak – köztük a Raffay vezette evangélikus egyháznak is – szint kellett, hogy vallania.

Raffaynak ez a színvallás nem sikerült a legegyértelműbben. Mint a felsőház tagja a parlamentben támogatta és megszavazta az első és a második zsidótörvényt.

Serédi Jusztinián hercegprímás a következőképpen vélekedett a felsőház április 15-i ülésén: *"T. Felsőház! Tudom és vallom, hogy azok közül, akiket a törvényjavaslat zsidónak nevez, sokan megérdemlik, hogy megfelelő visszaszorítás legyen az osztályrészük, mert előbb említett túlkapásaikkal sokat vétkeztek a keresztyén Magyarország ellen, de azt is tudom, hogy vannak közöttük olyanok is, akik ellen nem volt kifogás és akik éppen ezért, az állam törvényei szerint például szabályos választás útján, vagy egyenesen állami kinevezés útján kerülnek abba a pozícióba, amelytől most ez a törvényjavaslat megfosztja őket. Ismétlem, magam is vallom a visszaszorítás szükségességét, de az a nemzet jogos önvédelme alapján keresztyén módon, igazságosan, vagyis az összes körülmények figyelembevételével lehetőleg egyéni elbírálás alapján történjék."* Hasonló álláspontra helyezkedett Ravasz László, a református, és Raffay Sándor, az evangélikus egyház feje, azaz bizonyos fenntartásaik hangoztatásával megszavazták, s keresztyén lelkiismeretükkel összeegyeztethetőnek találták az újabb,

radikális jogfosztást. 210.

Raffay szemére vetik azt is, hogy „1944-ben a katolikus és református egyházvezetőkhez hasonlóan ő sem tiltakozott nyilvánosan a deportálások ellen, csak az informális nyomásgyakorlás eszközét alkalmazta a hatalommal szemben, elsősorban a kikeresztelkedett zsidók érdekében.” 211

Mindezekkel szemben ott látunk egy másik püspököt, aki idős kora ellenére igyekezett minél többet mindent megtenni a szenvedések enyhítésére. Raffay jól látta, hogy ezeket a problémákat az evangélikus egyház nem tudja egyedül orvosolni, ezért teljes erejével a közös fellépés lehetőségét kereste a többi felekezettel.

1944. március 19.-én a német csapatok megszállták Magyarországot, és kezükbe vették az ország irányítását.

1944. április 6-án a Református Konvent és az Evangélikus Egyház közös előterjesztésben kérte Sztójay Döme miniszterelnöktől a sárga csillag viselése alól kivételezettek körének szélesítését. A miniszter válasza elutasító volt. 212

Szálasi hatalomra jutása után, Raffay levelet írt Szöllősy miniszterelnök - helyettesnek, amelyben az üldözöttekért próbált közbenjárni. Engedélyt kért arra, hogy a lelkészek éjszaka meglátogathassák a betegeket, és köztük lelkészi szolgálatot teljesíthessenek. Szöllősynek a levelet Keken András adta át. 213 Azért esett órá a püspök választása, mert Keken még Makóról ismerte a miniszterelnök - helyettest. A levél nem várt sikert hozott: hatására a KISOK-pályán fogva tartott embereket elengedték. 214

Sajnos a háború lehetetlenné tette az egyházi intézmények működését is. 1944. augusztus 18-án Sztéhlo Gábor jelentést írt a népfőiskolák helyzetéről: *"A vizsgák után beállt hadihelyzet miatt a népfőiskola nagy részét katonának hívták be. 60%-a a fiúknak katona..... A fiúkkal a kapcsolat nem szakadt meg, minden hónapban 180 fiúnak küldök körlevelet (62 válaszolt)."* 215 Végül az oly nagy gonddal megszervezett és felépített népfőiskolákat, nem az ellenség tette tönkre, hanem a nyilas uralom alatt levő Magyar Kormány tiltotta be. 216

Raffay Sándor gondolkozására komoly hatással lehetett az a tény, hogy ő is megkapta a **Auschwitzi jegyzőkönyvként** ismertté vált dokumentum egy példányát. 1944. április 7-én két szlovák zsidó - Walter Rosenberg (alias Rudolf Vrba) és Alfred Wetzler (Josef Lanik) - megszökött Auschwitz-Birkenau koncentrációs táborból. Tizenhárom nap múlva, április 21-én érkeztek Zsolnára, ahol jelentkeztek a Zsidó Tanácsnál, melynek tagjai meghallgatták beszámolójukat, majd írásba foglalták azt. A németül írt jegyzőkönyv magyarul 38 gépelt oldal terjedelmű volt.

A **Magyar Függetlenségi Mozgalom** szerint az egyházak és a kormányzó tájékoztatása volt a legfontosabb. Ezért úgy döntöttek, hogy a rendelkezésükre álló példányokat a katolikus, a református, az evangélikus és a zsidó egyház vezetőihez és a kormányzóhoz juttatják el. Raffay Sándor evangélikus püspökhöz Kemény Lajos esperes révén jutott el a jegyzőkönyv egyik példánya. 217

Valószínűleg ennek a hatására 1944 júniusában Kapi Béla és Radvánszky Albert **Memorandumot** szerkesztett, amelyben követelték a deportálások leállítását. Raffay levélben többször felkereste Serédi Jusztinián bíboros hercegprímást, hogy a katolikus egyház is csatlakozzon ehhez a Memorandumhoz.

Ez a nyilatkozat nagyon keményen fogalmazott és eredménytelensége esetére egy erőteljes egyházi akciót (templomok bezárása, harangozás beszüntetése, szentségek megtagadása) helyezete kilátásba. 1944. április 6-án és június 27-én is levelet írt Raffay Serédinek, de ő válaszában udvariasan bár, de elutasította a javasolt közös fellépést. A hercegprímás ugyanis – főleg kánonjogi akadályok miatt – nem vállalhatott közösséget a protestánsokkal...

Raffay Sándor nem alaptalanul jegyezte fel ezek után: „*hazánkban a keresztyén egyházak csődje bekövetkezett...*” 218

Végül csak a protestáns egyházak aláírták a Memorandumot. *"A szent gyülekezetnek tudomására hozzuk, hogy a két evangéliumi egyház, többször élő szóval és írásban tett előterjesztése után, ez év június 21-én egy ünnepélyes, tiltakozó és kérő emlékiratban rámutatott azokra az eléggé sajnálható eseményekre, amelyeket a magyarországi zsidóság elkülönítését és elszállítását kísérik..... Kértük a magyar királyi kormányt, vessen véget a kegyetlenkedéseknek..... de fájdalommal kell megállapítanunk, hogy könyörgésünk eredményét nem látjuk..... A gyülekezeteket bűnbánatra és az egész magyar népet Isten hatalmas keze alatt való megalázkodásra és Hozzá való könyörgésre hívjuk fel, és kérjük Istent, hogy irgalma és megtartó kegyelme forduljon magyar nemzetünk felé."* 219

Ezt a Memorandumot az egyházak képviselői közösen átadták Sztójay Döme miniszterelnöknek.

Serédi Jusztinián hercegprímás és Ravasz László református püspök május derekától többször tiltakoztak a deportálások ellen. Érdemi választ nem kaptak, amiből egyértelműen következett: a hallgatás nem tartható tovább. A felismerést nem követte gyors cselekvés: a nyilvánossághoz szóló, a társadalmat, a hívőket szolidaritásra szólító katolikus püspökkari körlevél csak június végére, a protestánsoké július elejére készült el. A kormánynak ráadásul sikerült rábírnia mindkét egyházfőt, hogy elálljanak körleveleik felolvasatásától...

Mégis voltak biztató eredmények, ahol a különböző felekezeteknek sikerült összefogniuk: „*A zsidó származású protestánsok védelmére 1942. október 20-án alakult a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Jó Pásztor Missziói Albizottsága, amelyhez az evangélikus egyház is csatlakozott. Munkája középpontjába – együttműködve baptista, metodista és adventista lelkészekkel – az embermentés került. Nem vizsgálták, hogy a keresztlésre jelentkezőt az őszinte megtérés vagy az életveszély vezette. Rengeteg, a semleges államok követségei által kiadott menlevelet osztottak szét. 1944 augusztusától a háború végéig 26 fővárosi gyermekotthonban összesen 1330 férőhellyel, közel 1700 gyermeket mentettek meg.*” [220](#)

Raffay ezekben a hónapokban már gyakran kórházi kezelésre szorult. Ordass Lajos Valdemar

Langlet svéd követtel együtt felkereste őt betegágyánál, hogy a zsidók ügyéről tárgyaljanak. Raffay megbízta az ügyek intézésével Ordass Lajost, és felkérte, hogy utazzon Esztergomba, s tárgyaljon Serédi hercegprímással a közös fellépésről. Az idős püspök nagyon elszánt volt: *"Ha ezt az egységes akciót meg lehet valósítani, akkor ő mankóval is kész csatlakozni és elmenni a miniszterelnökségre."* 221 Ordass a svéd követtel elutazott és tárgyalt Serédivel de a megbeszélések nem vezettek eredményre.

1944. július 14-én a **Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem** presbitérium határozatot hozott a zsidó ingatlanok igénylése ügyében az alábbiak szerint:

- Nem tartják kívánatosnak az állam által kisajátított zsidó ingatlanok akár egyházi, akár személyi célra történő igénylését.
- Továbbra is kötelező a lelkészeknek a felsőbb egyházi hatóság engedélyének megkérése, ha ingatlant szereznek.
- Mielőtt bármilyen lépésre kerülne sor, minden objektum megszerzéséhez az illetékes püspök engedélye szükséges.

Ebben a ügyben a presbitérium tagjai becsületesen döntöttek, hiszen nem kívánták a jogtalanul másoktól elrabolt ingatlanokat megszerezni.

Augusztus 16-án Raffay éppen erre a határozatra hivatkozva nem járult hozzá zsidó ingatlanok igénybevételéhez. 222 Sajnos mégis volt olyan lelkész, aki nem tett eleget ennek a felszólításnak és az állam által jogtalanul elvett zsidó házak közül egyet istentiszteleti célra, egyet pedig paplaknak igényelt. Raffay a lelkészt maga elé idézte, és megparancsolta neki, hogy az igényét azonnal vonja vissza. 223

Az elmondottakból jól látszik Raffay két ellentétes arca a zsidó kérdéssel szemben. Valószínűleg elfogadhatónak tartott egyfajta korlátozást a zsidósággal szemben, de amikor látta a fasiszta rendszer embertelen működését és a zsidóság rettenetes megaláztatását az üldözöttek mellé állt. Ennek ellenére elmondható, hogy a háború után, Ordass Lajos evangélikus püspök (Raffay Sándor utódja) jogosan vetette fel az egyházi vezetők felelősségét: *„Az egyház igehirdetői az emberi szabadságjogokat tipró, diktatórikus törekvésekkel szemben nem voltak elég óvatosak, nem helyezkedtek azokkal szembe és a lelkekre gyakorolt befolyásukat nem érvényesítették kellően. (...) Nem voltak elég bátrak ahhoz, hogy félreérthetetlenül prédikálják Isten ítéletét, megelégedtek a passzív magatartással, óvósót hallattak ugyan néha, de, ami annál hathatósabb lett volna, a vértanúságtól visszarettentek.”* 224

Randolph L. Braham még ennél is keményebben fogalmaz: *„a három magyarországi keresztény felekezet alapvető szerepet játszott abban, hogy a közvélemény elfogadta a zsidók elleni egyre keményebb rendszabályokat, beleértve azokat is, amelyek a végső megoldáshoz vezettek.* [225](#)

6. Az utolsó évek (1943 – 1947)

6. 1. A háború második fele - bukás (1943 – 1945)

“Bandikám....Olyan kár...”

1943 nyarán Raffay Sándor már nagyon beteg volt, egy súlyos bénulással járó reumatikus betegségben szenvedett.

Ebben az évben levél érkezett Dr. Szentpétery Pál székesfővárosi főtanácsostól, aki a **Protestáns Patronage Egyesület** vezetője volt. Ez a szervezet egy „szeretet – háza” tartott fent, amelyet a háború miatt csak nagy nehézségek árán lehetett működtetni. Ennek a szervezetnek társelnöke – Dr. Lázár Andor nyugalmazott igazságügy miniszterrel együtt - Raffay Sándor volt. Az idős püspök tisztában volt azzal, hogy ennek az intézménynek a támogatása meghaladja az erejét, ezért levelet írt Lázárnak: *„Engem betegségem már csaknem 2 esztendeje akadályoz abban, hogy a „szeretet – házat” a helyszínen meglátogassam és így társelnöki kötelezettségemnek eleget tenni nem tudok. Nagyon kérek, légy szíves az elnökségről való lemondásomat a választmány és a közgyűlés elé terjeszteni, mert belátható időn belül munkaképes nem leszek, a mai helyzetben pedig a „szeretet – ház” állapotáért a felelősség rám eső súlyát nem viselhetem.”* 226 A levél végén önmaga helyett Kemény Lajos esperest ajánlotta erre a posztra.

1944. június 13-án lelkézszentelést tartott, de már nem a Deák téri templomban, hanem a Puskin utcai püspöki hivatal dísztermében, a házi oltár előtt ülve, mivel már nehezen tudott mozogni. 227 Alkalmanként szolgált ugyan igehirdetéssel a Deák téri gyülekezetben, de már nem a szószékről prédikált, hanem az oltár előtt ülve hirdette az igét. 228 Karácsonykor elmondott - utolsó Deák téri prédikációja után - visszaült a papi padba Keken András mellé, és fájdalommal, könnyeivel küzdve így szólt: *“Bandikám....Olyan kár....Annyira szép befejezése lett volna az igehirdetésnek. De elfelejtettem. Most már soha többé nem fogom tudni elmondani.”* 229

Az év végére lebénult a jobb keze. Jellemző Raffay akaraterejére, hogy megtanult bal kézzel írni, s így dolgozott tovább. 230

1945. januárjában a szovjet csapatok elérték Budapestet, és elkezdődött a főváros ostroma. A bizonytalan helyzetben egy ismeretlen budapesti lelkész levele jelentett egy kis biztatást Raffaynak: *„ A városparancsnok (Csernisov tábornok) előadta, hogy Sztálin tábornagy kifejezett óhaja és szigorú parancsa az, hogy a háború során megszállt országokban a Vörös Hadsereg ne akadályozza meg az egyházi életet. Járjanak a papok hivatalos papi ruhájukban, s akkor nem lehet bántódásuk, mert minden orosz katona tudja, hogy paphoz nem szabad nyúlnia.”* 231

Kedélyállapotát tovább rontotta az a hír, hogy a következő év karácsonyán súlyos bombatámadás érte a Deák téri templomot. A Kiskörút és a Bárczy István utca sarkán a tetőt teljesen tönkretette a támadás. Mindkét karzat megrongálódott, a padok lezuhantak a földszintre. Az összes ablak betört, a templombelső csupa rom és üvegszilánk volt, az udvaron pedig 1,5 méter magasan állt a törmelék. ²³² Az istentiszteleteket az óvóhelyen, majd az iskola tornatermében kellett megtartani. Először csak 1945 Nagycsütörtökjén lehetett újra a templomba istentiszteletet tartani, addigra ugyanis a lelkészek, a ház lakói és a gyülekezet tagjai ideiglenesen helyre hozták a leomlott tetőt, és a megrongálódott falakat. ²³³ Ezen kívül 1944-45 folyamán 190 evangélikus templom szenvedett kárt vagy semmisült meg.

Ezekben az években a háború nemcsak a zsidóságot, hanem az egész magyarságot fenyegette, s egyre jobban tette tönkre az evangélikus egyház életét is.

1944. október 6-án Ruttkay-Miklián Gyula jelentette, *"hogya békési és csanád - csongrádi, részben pedig a bácskai egyház - községben a háborús helyzet változása következtében meglehetősen megzavarodott az élet. Sok lelkész elmenekült, és a tanítók kénytelenek voltak elhagyni tartózkodási helyüket.... Mit tegyenek a háború által veszélyeztetett egyházközségek lelkészei?"* ²³⁴

Válaszként Raffay 1944-ben még egy szigorú hangú körlevelet intézett papjaihoz, amelyben szinte megparancsolta nekik, hogy maradjanak meg a gyülekezetben, és ne meneküljenek el.

²³⁵

6. 2. A háború után **(1945 – 1947)**

„Érzem, hogy a mai idők számára már elégtelen vagyok...”

1945 áprilisában az utolsó német katona is elhagyta hazánkat, s a hatalmat a Vörös Hadsereg vette át, ezzel együtt elkezdődött az ország és az egyház újjáépítése. ²³⁶

1945. május 27-én az evangélikus és református egyház vezetői közös memorandummal fordultak a miniszterelnökhöz. Ebben rámutattak arra, hogy mind az új állam, mind az egyházak közös érdeke a demokratikus államrend felépítése, s ebben a két fél kapcsolatát tisztázni kell. *„Tudjuk, hogy magyar földön egyetlen intézmény sem folytathatja ott, ahol az összeomlásakor abbahagyta. A keresztény egyházak átérzik annak a feladatnak a nagyságát, hogy munkájuk módszereit, eszközeit, társadalmi szükségleteit és lehetőségeit, gazdasági forrásaik teljesítőképességeit és háztartásuk rendjét revideálják, és életükből mindazt, ami idői, emberi és vállalható, az új világhelyzethez alkalmazzák, de kérik azt, hogy erre időt engedjenek... Ünnepélyesen ígérjük, hogy az Egyház Urának tartozó engedelmességgel és hű magyar szívünk teljes odaadásával végezzük továbbra is felülről vett szolgálatunkat ”* ²³⁷

A békére nagy szükség volt, hiszen templomaink 60% súlyos sérüléseket szenvedett, és 190 evangélikus templom állt romokban a háború után. A visszavonuló német csapatok

felrobbantották a vecsési templomot, a pilisi templom tornyát, kiégett az óbudai, hatvani templom, és romokban állt a Deák téri, a budavári és a kőbányai templom. 238

Raffay jelentéseket kért espereseitől, az egyházmegyékben levő helyzetről. A legnagyobb probléma a lelkészhiány volt, a lelkészek nagy része vagy elmenekült vagy elsodródott gyülekezetétől, így pásztor nélkül maradt sok ember.

Raffay püspök tervei között szerepelt, hogy a háború után felállít egy igazoló bizottságot, amelynek az lett volna a feladata, hogy megvizsgálja, s felülbírálja az egyházi alkalmazottak háború alatt tanúsított magatartását. Ez nem valósult meg, többek között Ordass Lajos ellenkezése miatt, aki szerint: *"Voltak az egyháznak erre hivatott törvényes szervei, nem volt arra szükség, hogy erre, politikai kezdeményezésre, különbizottságot állítsanak föl."* 239

A püspök lemondásról a háború utolsó éveiben már szó volt, de Raffay nem akarta az egyházat az elé a nehéz feladat elé állítani, hogy egy rettenetes háború közepette kelljen püspököt választania. *"Magas kora és egy kellemetlen bémulás ellenére imponáló felelősségérzettel és erőbedobással folytatta szolgálatát."* 240

Végül 1945. június 12-én, 79. születésnapján körlevelet intézzen lelkészeihez, amelyben bejelentette lemondását a püspöki tisztségről: *"Egy 80. évébe hajló élet nem alkalmas ma a vitézkedésre. A benne feltámadó készség és akarat sem olyan acélos már, hogy a viharos idők tengerén biztos kézzel és a siker reményével tarthassa kezében a kormányrudat..... Érzem, hogy a mai idők számára már elégtelen vagyok."* 241

A körlevélre sokan válaszoltak, és levélben mondtak köszönetet a püspök eddigi tevékenységéért. Levelet írt Kapi Béla, Wiczian Dezső, Dr. Kiss Jenő, Dr. Pröhle Károly, Németh Károly, Győri János. 242

6. 3. Felesége halála

„Hitvesi gyászodban fogadd őszinte, mély részvételemet.”

Ezekben a napokban egy újabb és nagyon súlyos megrázkódtatás érte az idős püspököt, váratlanul meghalt a feleség. Barátai vigasztalták őt. Pröhle Károly így írt levelében: *„Legnehezebb az attól való elválás, akivel az ember örömben – búban osztozva együtt tette meg egy hosszú élet útját. Hitvesi gyászodban fogadd őszinte, mély részvételemet.”* 243.

Idős korában is megpróbált segíteni elsősorban a szenvedő gyerekeken. Gyóni Ferenc 1945. nyarán mindezért így mondott köszönetet. *„Hálával tartozok a jóságos Püspökné Nagyasszonynak azzal, hogy jótékony adományokkal és hollandiai illetve svájci üdülésekkel támogatta gyermekeimet.”* 244

1944 - ben egy újságcikk foglalkozott munkájával: *”Deák téri gyermeknyaraltatási akciói immár 23 éves múltat tekint vissza. Dr. Raffay Sándorné, akinek jóságos szíve és szociális érzéke közismert, 1921. –ben meglátta a szegény fővárosi gyermekek sok nyomorúságát.”* 245
Végül álljon itt néhány mondat Dillnberger Mariskáról: *”A jóságos lelkű asszonyt a szegények*

védangyalának nevezik. Öregek, betegek, gyerekek mindig megtalálják a segítségét ennek a - külsejében nemesen egyszerű - de gondolkodásában a hétköznapiaság fölé emelkedett asszonynál, aki lelkében ünnepet ül mindenkor, amikor egy-egy kis védencét a züllésből, s az élet nyomorúságából kiemeli." 246.

6. 4. Új püspök **(1945)**

"Viseld egyházunk dicsőségére!"

Raffay lemondása után a Bányai egyházkerületnek új püspököt kellett választania, aki a háború utáni zavaros és veszélyes időkben vezeti a gyülekezeteket. Két jelölt volt erre a tisztségre: Ordass Lajos kelenföldi lelkészt és Kemény Lajos fasori esperes. Végül 1945 nyarán a Bányakerületi gyülekezetek 124 szavazattal 85 ellenében Ordass Lajost választották meg erre a felelősségteljes feladatra.

1945. szeptember 27-én Raffay Sándor iktatta be őt utódjául a Deák téri templomban. Ezzel az ünnepi istentisztelettel hivatalosan is lezárult az idős püspök 27 éves szolgálata. 247

Életének utolsó hónapjaiban Raffay súlyos betegen is dolgozott, lefordította Lőhe Vilmosnak a Három könyv az egyházzal c. művét. Ez a mű már csak halála után jelent meg a FÉBÉ kiadásában. Zulauf Henrik így ajánlotta az olvasók figyelmébe ezt a fordítást: *"Mint az utolsó óráinak (ti. Raffay) fáradhatatlan munkálkodásának, küzdelmeinek és megbékélésének tanúi örömmel adjuk magyar evangélikus testvéreink kezébe azt, amit mi értéknek tartunk."* 248

Ordass Lajos egy nagyon kedves epizódot őrzött meg Raffay utolsó hónapjából: 1947-ben újonnan megválasztott püspökként külföldre utazott vonattal. Az állomáson Raffay lánya várta, s átadta egy kis dobozban édesapja püspöki keresztjét, amelyhez az idős férfi ezt a kísérő szöveget írta: *"Viseld egyházunk dicsőségére!"* 249 Hazatérve Ordass ezt vissza akarta adni, de Raffay végrendeletszerűen komoly formában kérte, hogy viselje azt, s ha szolgálatát leteszi, adja át utódjának. Külön kérte azt is, hogy ezt a keresztet viselje akkor, amikor eltemeti őt. 250

6. 5. Raffay Sándor halála **(1947. november 4.)**

„Ezzel a reménységgel búcsúzunk tőle: a mi nagy püspöküinktől, a mi hűséges pásztorunktól, a mi jó lelki atyánktól."

1947-ben betegsége elhatalmasodott rajta. Keken András és felesége látogatta őt sokat Fehérhajú utcai lakásában, és sokat beszélgettek az egyház nehéz helyzetéről. Halála előtt meggyónt Keken Andrásnak, így megnyugodva hunyt el a Modori úti FÉBÉ-otthonban, 1947.

november 4-én. 251

Temetése három nap múlva volt. Ő volt az utolsó püspök, akit a Deák téri templomban ravataloztak föl. Az oltárkép fekete lepellel volt letakarva. Előtte több, mint száz lelkész állt, valamint diakonisszák sorakoztak. Az igehirdetést Ordass Lajos végezte, Zalánfy Aladár egy Bach-korált orgonált, és a Lutheránia énekelt. Az evangélikusság nevében Kapi Béla köszönte meg az elhunyt püspököt Istennek. Ezután a menet a Kiskörúton, majd a Rákóczi úton vonult végig a gyászhintóra helyezett tölgyfakoporsó után. 252 A szertartás menetét és énekeit maga a püspök állította össze még halála előtt. 253

A temetőben a sírnál Keken András tartott áhítatot: *"Búcsúszavainkban nemcsak az életéért és szolgálatáért érzett hála csendül meg, nemcsak a veszteség fölötti fájdalom sír, hanem a reménység is fénylik: a feltámadás reménysége. Ezzel a reménységgel búcsúznak tőle: a mi nagy püspöküinktől, a mi hűséges pásztorunktól, a mi jó lelki atyánktól."* 254

A sírnál elhangzott utolsó ének szövege egyben a püspök kívánsága, életének célja is volt: "Az égbe vágyom, fel az égbe..."

7. Összefoglalás

„...soha nem találtam őt tétlenül üldögelni.”

Munkám elején egyetlen kérdés megválaszolását tűztem ki céloomul: Ki volt Raffay Sándor? Dolgozatom egy nagyon gazdag életutat kísért végig, s talán sikerült néhány oldaláról bemutatnom egyházunk nagy püspökének szolgálatát.

Összefoglalásként elmondható, hogy **elsősorban püspök volt**. Hivatását nyomorúságos időkben kezdte (első világháború, Tanácsköztársaság, Trianon). Ezek a csapások nagyon fájdalmasan érintették őt, de nem tört össze, hanem hatalmas lendülettel kezdett bele egyháza megerősítésébe. Néhány évtized alatt felemelte megnyomorított egyházkerületét, s vele egész hazánk evangélikusságát. Külső és belső reformokat vezetett be, amelyek tovább gazdagították gyülekezeteink életét.

Egyházáért élő ember volt, s ehhez meg is voltak az adottságai. Jellemző tulajdonságai közé tartozott az elszántság, kitartás és a kemény, fegyelmezett élet. Az is tény, hogy ez néha makacsságba és önfejűségbe is átcsapott, de ebben a rohamosan változó korban, amikor ideológiák tűntek fel a semmiből, s borították tűzbe Európát, szükség volt az erős kézre, hogy az egyház hajóját ne dobálják jobbra és balra ezek a változások.

Mindezen tulajdonságait összefogta az az óriási munkakedv és teherbírás, amely benne élt. Nem bírt tétlenül élni, még bénult testtel is intézkedett, dolgozott erején felül. Így érthetőek Kemény Lajos szavai: *"Ő maga a folyamatos munka embere volt. Évtizedek alatt soha nem találtam őt tétlenül üldögelni."* 255

Raffay soha nem vesztette el a kötődését az egyházához. Nem volt az evangélikusság felett

álló, azt magasból figyelő ember, hanem benne élt a Deák téri gyülekezetben, rendszeresen hirdette az igét, s teológiai munkákat is készített. Egyházából élt, ismerte problémáit, és ezer szállal kötődött a gyülekezeti tagokhoz. Volt ereje a rengeteg püspöki teendő mellett meghallgatni lelkésztársai prédikációit, s vizitációs utakat tenni.

Születésének 100. évfordulóján, 1966 - ban megemlékezés volt sírjánál. Itt Keken András így méltatta a néhai püspök ökumenikus munkáját: *"Az ökumenizmus kivirágzásának korában emlékezik a magyar evangélikus egyház arra a püspökre, aki hazánkban először ismerte fel az ökumenikus mozgalom jelentőségét, és a maga személyén keresztül ebbe a mozgalomba a mi kis egyházunkat is bekapcsolta."* 256

Végezetül Raffay Sándor halandó ember volt, aki örült és szenvedett, küzdött, győzött és elbukott.. Rengeteg anekdota, személyes visszaemlékezés őrzi az ő életét, amelyekben jobban látszik az ő emberi arca.

Életében sok csapás érte. Rövid időn belül elvesztette szüleit és hűgát, aki fiatalon hunyt el. Súlyos betegségét állhatatosan hordozta akkor is, amikor szenvedései közben elvesztette feleségét is, aki hosszú évtizedekig volt hűségés társa.

Sok öröme is volt az életben. Büszke volt testvéreire, különösen öccsére, aki Szegeden híres építészként élt, s büszke volt, mint minden édesapa, négy gyermekére, Margitra, Bélára, Mártára és Sándorra.

Ki volt Raffay Sándor?

Püspök, lelkész, teológus, képviselő, férj és családapa.

Ordass Lajos szavaival kezdtem a dolgozatomat, s az ő gondolatával fejezem most be: *"Eddig is többször kifejtettem már azt a nézetemet és meggyőződésemet, hogy Raffay Sándor egyházunknak igen nagy embere volt. Evangélikus egyházunk ezért - véleményem szerint - önmagát gazdagítja meg, ha ennek a püspökének emlékét elevenen megőrzi."* 257

Dolgozatomat egy függelékkel szeretném zárni, amelyben Raffay harcait mutatom be a vegyesházasság és a reverzális kérdésében.

A dolgozathól nem maradhat ki ennek a témának a feldolgozása, de mivel egy meglehetősen nehéz és száraz témáról van szó, nem szerettem volna az életrajz színesebb menetét megtörni vele.

8. Kapcsolat a katolikus és református egyházzal – a reverzális kérdése

„Csak többen volnának ilyen hűségés Erzsikék.”

Nyugodtan kijelenthetjük, hogy Raffay Sándor egész életét végigkísérte egyfajta harc a katolikus egyházzal. Szenvedélyesen szerette az egyházát és annak tanítását és semmilyen körülmények között nem engedte, hogy egyetlen evangélikus ember is hátrányt szenvedjen az

életében, házasságában vagy a munkájában a hitbeli meggyőződése miatt. Egész életét - néha erősebben, máskor csendesebben, de - végig kísérte az evangélikusság jogaiért és egyenjogúságáért folytatott harc a katolikusokkal szemben.

A kiegyezés utáni időszakban a katolikus egyház tekintélyével és hatalmával igyekezett háttérbe szorítani a protestáns egyházakat, és ez a küzdelem folytatódott a XX. században is. Komoly összetűzések voltak a katolikus és az evangélikus egyház között, s ezek legélesebben a vegyesházasság kérdésénél kerültek elő.

Vegyesházasságnak azt a házastársi kapcsolatot nevezzük, amikor a házasságot kötő két fél nemzetiségi, faji, vagy vallási szempontból nem azonos közösségbe tartozik. Ez a helyzet Magyarországon könnyen előfordulhatott, hiszen hazánkban több nemzetiség és több felekezet élt – és él ma is - együtt.

A század elején igazi összeütközést a felekezetbeli különbségek jelentették a protestáns és a katolikus egyház tagjai között. A problémák az évek múlásával egyre gyakoribbak lettek, hiszen 1877-ben még csak 7, 1 % volt a vegyesházasságok aránya, s ez a szám 1933-ra már 21,4 %-ra nőtt!

A hosszú évszázadok óta dúló küzdelmet még a XX. század elejére sem sikerült megnyugtatóan rendezni. A kiegyezés idején az Országgyűlés törvényben szabályozta ezt a kérdést. ("törvényesen bevett keresztyén felekezetek viszonyosságáról" 1868. L. III.) 258

Ebben az alábbi határozatokat hozták:

- A vegyesházasságok bármely fél papja előtt érvényesen köthetők.
- A vegyes házasságból származó gyerekek közül a fiúk apjuk, a lányok pedig anyjuk vallását követik.
- A gyermekek vallásos nevelését sem a szülők bármelyikének halála, sem a házasság törvényszerű felbontása nem változtathatja meg.

Ezzel a törvénnyel ellenkező minden szerződés, térítvény, vagy rendelkezés érvénytelen volt és nem bírt jogerővel. 259

Protestáns részről elfogadták ezt a törvényt, hiszen a reverzálisokat eltörölte, és a katolikus egyház egyoldalú kiváltságait megszüntette. A katolikus egyház azonban keményen fellépett ezek ellen a törvények ellen. A felekezeti harc egyre több békétlenséget szült, sőt a katolikus egyház még politikai pártot is alapított **Néppárt** néven, hogy a saját nézeteit még erőteljesebben tudja képviselni.

1900-ban egy tanregényt írt "*Légy hű mindhalálig*" címmel. A könyv főszereplője Barna Erzsike, aki esküvőjére készül, s előtte néhány nappal leendő katolikus férje arra kéri az evangélikus lányt, hogy adjon reverzalist. A fiú számára azért fontos ez, mert gazdag nagybátyja kanonok és sem ő sem a fiú nem tudnák szeretni azokat a gyerekeket, akik eretnokségben (t.i. evangélikusként) nőnek fel. A lány nem hajlandó reverzalist adni, s így veszélybe kerül házassága. Édesanyja vigasztalja őt: "*Olyan világban élünk, amely vallástalansága dacára is a felekezeti ellentéteket túlságosan kiélezi. A római katolikus*

egyház különösen nagy mester ebben. Kihasználja az emberek közönyösségét, és az evangéliumi egyházak híres türelmességét a maga hódító hadjáratai számára."260 Az anyja jó partinak tartja a fiút, ezért kéri a lányát, hogy gondolja meg magát. A lány így válaszolt: *"A legjobb parti a lelkiismeret nyugalma."*261 Ezután többen mennek a lányhoz, hogy rábeszéljék az esküvőre. Erzsike komoly és hosszú teológiai vitákat folytat, s ezekben az evangélikus álláspontot képviseli katolikus ellenfeleivel szemben. A történetnek boldog vége van, hiszen a vőlegény enged, belátja tévedését, s megesküsznek az evangélikus templomban. A regény utolsó mondata így szól: *"Csak többen volnának ilyen hűséges Erzsikék."*262

Újabb megoldási kísérletet a Wekerle kormány tett, amikor mindenki részére kötelezővé tette a polgári házasságot. Raffay szerint a protestáns egyházak ezért nagy árat fizettek: *"A polgári házasság kötelező voltának kimondásával minden egyházi torzsalkodásnak meg kellett volna szünnie. Meg is szűnt volna, ha a törvényben ezt biztosították volna. Mivel azonban a biztosítást elmulasztották, a vegyesházasság kérdés még ma is pusztító tűzvésze a társadalmi és a nemzeti életnek. Különösen, mert a XXXII. törvénycikk a reverzális törvényesítette. Ez a törvényesítés volt azonban a római katolikus egyház hatalmi törekvéseinek mindig lobogó oltárán az engesztelő áldozat azért, hogy a házassági bíraskodás jogát és az anyakönyvvezetést tőle is elvonták. A reverzális törvényesítésével a római katolikus egyház ajándékba kapta azt a hatalmi eszközt, aminek megszerzésére századokon át makacs kitartással törekedett... Hazánkban tehát a törvény a kisebbségi egyházakat és azoknak híveit az erősebbnek és hatalmasabbnak a legteljesebb mértékben kiszolgáltatta."* 263

1908. húsvétján Magyarországon életbe lépett a **"Ne temere"** dekrétum, mely kimondta, hogy a vegyesházasságok csak akkor érvényesek, ha katolikus lelkész aktív közreműködésével köttetnek meg. Ezen dekrétum következtében katolikus szempontból érvénytelenek lettek Magyarországon az 1908. április 19-e után protestáns lelkész előtt kötött vegyesházasságok. 264

Raffayt nagyon elkeserítette ez a helyzet: *"Mióta a Cúria az új egyházi törvényeket kiadta, a vegyesházasság kérdése annyira előtérbe nyomult, hogy kész veszedelemmé dagadt, melynek hullámverése lelkeket rémít, szíveket tör össze, családokat tesz boldogtalanná, és társadalmakat változtat békétlenné."* 265

Raffay lehetőségei szerint fellépett ezen törvények ellen, de igazán püspökként tudott harcolni a változásokért.

1918. május 19.-én Pünkösöd ünnepén a magyarországi katolikusok körében hatályba lépett egy új pápai törvénykönyv. Ennek 1060. kánonja kimondja, hogy *"az egyház mindenütt legszigorúbban tiltja a házasságkötést két olyan megkeresztelt személy között, akiknek egyike katolikus, a másik pedig eretnek, vagy szakadár felekezethez tartozik."* 266

Raffay egyházára nézve sértőnek találta ezeket a szavakat, és tárgyalni próbált a katolikusokkal, de ezen kísérletei nem jártak sikerrel. **Dr. Mészáros János** budapesti érseki általános helytartó, Raffay Sándor levelére válaszul elküldte az esztergomi főegyházmegeye

körlevelét, amely 1919. január 8-án jelent meg, és magába foglalta a katolikus egyház álláspontját a vegyesházasságról. *“Az egyházi jogi törvénykönyv 1094. canonja értelmében csak azon házasságok érvényesek, amelyek két tanu jelenlétében az illetékes plébános, vagy illetékes püspök, vagy olyan áldozópap előtt kötöttek, akit a kettő közül valamelyik meghatalmaz..... Ebből kitűnik, hogy katolikusnak a megkeresztelt vagy meg nem keresztelt nem katolikkal kötött házassága az egyházi törvénykönyvnek 1918. május 19-én történt kihirdetésétől számítva..... nem csupán tilos, hanem érvénytelen is.”* 267

Raffay számára a vegyesházasság kérdése összekapcsolódott a belmisszió kérdésével. Belmisszió az evangélikus öntudat erősítését is értette, meggyőződése szerint erre a vegyesházasságok miatt szükség is volt.

Ahogy a világháború és a bolsevizmus után elékezett a béke, a katolikus egyház újra harcolni kezdett a régi jogaiért. Raffay mindezt így látta: *“A különben kizáró római katolikus egyház megismerte az elnyomottság szomorú sorsát.....ez magyarázza meg, hogy amikor a bolsevizmus bukása után Horthy fővezér bevonulása megünneplésére az Országház előtt azt a felemelő, szép zászlóavató ünnepet rendezték, mindenki természetesnek és helyesnek tartotta, hogy a keresztyén egyházak hivatalos képviselője együttesen jelent meg. Sajnos, hogy az első tiszta érzéseket csakhamar felváltotta a nyugodtabb időkben mindig bekövetkező visszavonás és kicsinyes elfogultság. Megindult az egységet rontó felekezetieskedés... Keserű és fájó volt ránk nézve ez a csalódás... Szomorú, hogy minden oldalról szorongatott, s megértés és szeretet nélkül vergődő nemzetünk önmagát még a vallási torzsalkodás átkával is gyengíti.”* 268

A katolikus egyházzal történt tárgyalások eredménytelenek maradtak, sőt még állam vezetői is tehetetlenek érezték magukat. Raffay a vegyesházasságról tárgyalt Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszterrel. Később erre Raffay így emlékezett: *“Itt a miniszter szinte könnyező szemekkel mondta: higgye el nekem, nem ült még ezen a miniszteri széken objektívebb ember, mint én, aki csak azon kesereg, miért nem tudnak összefogni mindazok, akik még keresztyének, kik a Krisztusban még hisznek, most, amikor közös ellenségünk, a hitetlenség és erkölcstelenség ellen kellene felvinnünk a harcot... A protestáns közvélemény ellenem hangolják... Fölpanaszolják a congregatiókat? Hát önök miért nem szervezkednek? Hát önök miért nem tömörítik az ifjúságukat? Apponyi ezután ezt a kijelentést tette: Én csak azóta látom, mióta miniszter vagyok, micsoda roppant erő van a protestantizmusban. Sokkalta nagyobb, mint a katolicizmusban. Ennek gyengítése senkinek sem lehet a célja... A reverzális már nehezebb kérdés. Itt már csak egy segíthet, az intenzív vallásos nevelés.”* Végül Raffay javaslatot tett Apponyinak, hogy *“Az egyenlőség és a viszonyosság dokumentálására neveztesse ki az összes protestáns püspököt főrendházi tagokká.”* 269

Az állam tehetetlenségét és a katolikus egyház merevségét látva, 1923-ban Ostffyasszonyfán összeült az **Egyetemes Közgyűlés** és nagyon kemény határozatokat hozott a vegyesházasság kérdéséről:

- Mindazon evangélikus egyháztagok, akik a római katolikus egyház javára reverzalist állítottak ki, evangélikus egyházban egyházi tisztséget nem viselhettek, és nem lehetett őket az egyháztanács tagjaivá választani.

- Egyházunk elvárta minden tagjától, hogy egyházához való hűségét azzal is kifejezésre juttassa, hogy csakis evangélikus, de minden esetre protestáns vallású egyénnel köt házasságot.

- Amennyiben mégis valamely evangélikus egyháztag nem evangélikus egyénnel kívánt házasságra lépni, úgy a közgyűlés elvárta, hogy az élettársául választott nem evangélikus egyén áttérjen az evangélikus vallásra.

A rendelkezések külön kitértek az olyan egyháztagokra, akik írásban már engedélyezték, hogy az összes születendő gyermekük más felekezet tagja legyen:

- Az ilyen ember a hűtlenség bűnét követte el.

- Az illető nevét a szószékről kellett kihirdetni.

- Az ilyen személyt el kellett tiltani az Úrvacsorától, és minden egyéb lelkészi szolgálat igénybevételétől. (pl. harangok használata)

- A gyermekeit nem volt szabad felvenni az egyházi iskolákba. 270

Ma már jogosan feltehetjük a kérdést, hogy megengedhetőek - e ezek a kemény ellenlépések?

A helyes válasz megtalálását segíti, ha beleéljük magunkat ennek a kornak a hangulatába.

Egyházunk ebben az időben – jogosan - önmagát fenyegetve érezte a katolikus egyház terjeszkedése miatt. Egyházunk évente több ezer kisgyermeket veszített el azért, mert a szülők összeroppantak a katolikus egyház lelki nyomása alatt, ezért katolikus templomban házasodtak s gyermekeiket is katolikus templomban keresztelték. Ezen okok miatt sajnos szükség volt ellenlépésekre addig, amíg az evangélikusság eléri célját, vagyis a kormány visszaállítja az 1868-as állapotot.

1934 őszén **Katolikus Nagygyűlés** volt hazánkban. Az alkalom után Raffay üzent Serédi hercegprímásnak. Örömeinek adott hangot, hogy a nagygyűlésről nem hadüzenet, hanem testvéri szó csendült fel az evangélikusság felé. A két keresztény egyház együtt haladásának feltételeként továbbra is azt tartotta az evangélikus püspök, hogy a Római Katolikus Egyház a vegyesházasság kérdésében elfoglalt elvi álláspontját változtassa meg, és ismerje el, hogy a vegyesházasság bármely egyház papja előtt köttessék, mindig azonos erkölcsi értékkel bír. 271 Raffay azt a választ kapta, hogy a katolikusok elismerik a protestáns pap előtt kötött protestáns házasság felbonthatatlanságát, de protestáns - katolikus házasságnál nem. A római egyház azt szerette volna, ha minden felekezet a maga hívei között elfogadja a házasság ilyen megoldását, de kölcsönösség nem lenne.

Ezen javaslat ellen újból keményen lépett fel az evangélikus egyház, amely miatt még politikai folyóiratok is támadást intéztek Raffay ellen. 1935. május 8-án a **Nemzeti Újságban** egy cikk jelent meg: *“Valóságos protestáns egységfront épült ki a hercegprímás határozott, de konciliáns javaslatával szemben. Átlag minden hétre esik egy felszólalás, melyekben vagy*

félremagyarázzák, vagy rosszul értik, vagy tendenciozusan állítják be a katolikusoknak a hercegprimás által előadott követeléseit. Raffay Sándor a katolikus kánonjogra hivatkozik, de beszédéből csak az világlik ki, hogy azt egyáltalán nem ismeri."²⁷²

Raffay most következő javaslata jó példa arra, hogy nagy emberek is lehetnek olykor-olykor gyermekien naivak: "A legegyszerűbb és legtermészetesebb módja az volna itt a gyógyításnak, ha evangélikus ifjaink tartózkodnának a vegyesházasság kötésétől végtére is van az evangélikus egyházban annyi értékes és kívánatos ifjúember és leány, hogy egymásra találjanak és egymással keressék a boldogságot. Miért kell az evangélikus leánynak más vallású férj, és miért kell egy evangélikus ifjúnak más vallású feleség, mikor láthatja és tapasztalhatja, hogy így csak drága egyházát pusztítja." ²⁷³ Ez a javaslat kétségkívül megoldást kínált volna, de a szív döntéseit elsősorban nem a keresztlevél befolyásolja.

A két felekezet ellentéte nem csak a vegyesházasság kérdésében mutatkozott meg, hanem számtalan egyéb helyzetben:

1920-ban Raffay feliratot intézett a miniszteri tanácshoz: "A nemzeti hadsereg felesketésénél csak római katolikus szempont vétetett figyelembe, amennyiben csak római katolikus mise keretében lett a hadsereg felesketve, a protestáns istentisztelet mellőzése mellett, úgy, hogy a protestáns vallású katonák is a római katolikus szertartás szerinti mise keretében tették le az esküjüket."²⁷⁴

Sajnos nem csak a katolikus egyházzal gyengült az evangélikusság kapcsolata, hanem a református egyházzal is. A XIX. században az üldözések, a teológiai viták, és az államot kézben tartó hatalmasságok ellenszenve és állandó támadása összefogásra kényszerítette a két protestáns egyházat. Közös volt az egyházi sajtó, közösek voltak az egyesületek, sőt teológusaik egy egyetemen tanultak. A '20-as évekre ezek az összetartó szálak lassan elfeslettek. Ennek ellenére elindították „Magyar Szó” címmel az első protestáns újságot, és tervezték egy protestáns politikai párt felállítását. Az újság néhány kiadás után megszűnt, párt pedig a vezető politikusok nem tartották helyesnek. ²⁷⁵

IRODALOM JEGYZÉK

1. Ordass Lajos: Önéletrajzi írások Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Bern 1987 164. old 1
- 2 Kemény Lajos: D. Raffay Sándor (nekrológ) Lelkipásztor folyóirat 1947 394 -395. old
- 3 Dr . Raffay Sándor: Ötven év távlatából Hornyánszky Könyvnyomdai Műintézet Bp. 1944 21. old.
- 4 u. o. 55. old
5. 50 év. 36.old
6. Dr . Raffay Sándor: Ötven év távlatából i. m. 5. old.
- 7 Evangélikus Országos Levéltár (továbbiakban: E. O. L.) Raffay hagyaték 1. doboz
- 8 E. O. L. Raffay hagyaték 3. doboz
- 9 E. O. L. Raffay hagyaték 1. doboz
- 10 u. o.
11. u. o.
12. E. O. L. Raffay hagyaték 3. doboz
13. E. O. L. Raffay hagyaték 1. doboz
- 13 E. O. L. Raffay hagyaték 3. doboz
- 14 Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya Bp. 1977 498. old.
- 15 E. O. L. Raffay hagyaték 1. doboz
- 16 Dr. Raffay Sándor: Ötven év távlatából i. m. 3. old.
- 17 u. o. 3. old.
- 18 u. o. 3. old.
- 19 E. O. L. Raffay hagyaték 1. doboz
20. E. O. L. Raffay hagyaték 3. doboz
- 21 E. O. L. Raffay hagyaték 3. doboz
- 22 Dr. Raffay Sándor: Amit az Úr üzen II. Scholtz Testvérek kiadása Bp. 1933 364.old. 364. old.
- 23 E. O. L. Raffay hagyaték 1. doboz
- 24 Dr. Fabiny Tibor: A Magyarországi Evangélikus Egyház rövid története Evangélikus Sajtóosztály Bp. 1997 72. old.
- 25 u. o.
- 26 u. o. 73. old.
- 27 E. O. L. Raffay hagyaték 3. doboz
- 28 Dr. Raffay Sándor: Amit az Úr üzen II. i. m. 368. old.
- 29 E. O. L. Raffay hagyaték 1. doboz
- 30 Dr. Raffay Sándor: Székfoglaló beszéd Pozsony. 1900
- 31 Dr. Raffay Sándor: Ötven év távlatából i. m. 4. old
- 32 Dr. Raffay Sándor: Evangélikus Konfirmandusok Kátéja A Pesti Evangélikus Egyház kiadása Bp. 1933
- 33 E. O. L. Raffay hagyaték 1. doboz

34. u. o.
35. E. O. L. Raffay hagyaték 3. doboz
36. Ötven év távlatából
37. Ötven év távlatából
38. Dr. Raffay Sándor: Az evangélikus népiskolai vallástanítás módszertana Kókai Lajos nyomdája Bp. 1906 3. old.
39. u. o.
40. E. O. L. Raffay hagyaték 3. doboz
41. E. O. L. Raffay hagyaték 3. doboz
42. E. O. L. Raffay hagyaték 1. doboz
43. E. O. L. Raffay hagyaték 3. doboz
44. Dr. Raffay Sándor: Amit az Úr üzen II. i. m. 371. old.
45. 50 év. 15. old
46. E. O. L. Raffay hagyaték 1. doboz
47. Balogh Margit - Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992 História Bp. 1993 149. old.
48. Dr. Raffay Sándor: Ötven év távlatából i. m. 17. old.
49. Dr. Raffay Sándor: Ötven év távlatából i. m. 32. old.
50. Dr. Raffay Sándor: A világháború és Isten igéje Kókai Lajos nyomdája Bp. 1915 8-9. old.
51. E. O. L. Raffay hagyaték 1. doboz
52. Dr. Raffay Sándor: Az én imádságos könyvem Kókai Lajos nyomdája Bp. 1916
53. E. O. L. Raffay hagyaték 3. doboz
54. Raffay hagyaték 3. doboz
55. Raffay hagyaték 3. doboz
56. Dr. Fabiny Tibor: Insula Lutherana Deák téri Egyházközség Bp. 1987 63. old.
57. Dr. Láng Margit: Oppel Imre egyháztörténeti festménye Protestáns Szemle 1931 89-91. old.
58. Történelemkönyv 26–27
59. Prot. Szemle 1924 16 - 17
60. E. O. L. Raffay hagyaték 1. doboz
61. u. o.
62. u. o.
63. u. o.
64. Magyar Lajos Alapítvány: Történelem könyv IV. Cégér kiadó Bp. 1993 23. old.
65. Szabolcs Ottó: Ki kicsoda a történelemben? Laude kiadó 206. old.
66. Dr. Fabiny Tibor: A Magyarországi Evangélikus Egyház rövid története i. m. 76. old
67. EOL Budapesti Evangélikusok Lapja 1919 nov. 23 81-82. old.
68. Dr. Raffay Sándor: Eltolódások az állam és az egyház viszonyában Protestáns Szemle 1924 11 - 12. old.

69. u. o.
70. 179 sorszámú eltűnt
71. E. O. L. Raffay hagyaték 3. doboz
72. Dr. Raffay Sándor: Kiáltás a viharban Bethlen Gábor Irodalmi RT Bp. 1919 59. old.
73. u. o. 7. old.
74. Detre János: A Pest megyei evangélikus iskolák története Studia Comitancia 26. Szentendre 1995 126. old
75. Magyar protestantizmus 1918-1948 Kossuth kiadó 1987 132. old.
76. E. O. L. Egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve 1919
77. Dr. Raffay Sándor: Ötven év távlatából i. m. 15. old.
78. elveszett 185
79. elveszett 186
80. Terray László: Nem tehetett mást O. L. B. K. Bp. 1990 36. old.
81. E. O. L. Raffay hagyaték 1. doboz
82. u. o.
83. Magyar Lajos Alapítvány: Történelemkönyv i. m. 28. old.
84. Dr. Fabiny Tibor: A Magyar Evangélikus Egyház rövid története i. m. 28. old.
85. Horthy Miklós: Emlékirataim Európa kiadó 1990 137. old.
86. u. o. 143. old.
87. u. o. 143. old.
88. Dr. Raffay Sándor: Ötven év távlatából i. m. 32. old.
89. Magyarság Újság 1936 nov. 13.
90. u. o.
91. A Magyar protestantizmus 1918-1948 i. m. 136. old.
92. Sólyom Jenő: Bányai Evangélikus Egyházkerület Keresztyén Igazság 1943 13-17. old.
93. Keresztény Igazság 1934. 53. oldal
94. A Magyar protestantizmus 1918-1948 i. m. 130. old.
- 95.
96. Keresztény Igazság 1934. 53. oldal
97. Terray László: Nem tehetett mást i. m. 24. old.
98. E. O. L. Raffay hagyaték 3. doboz
99. Dr. Raffay Sándor: Ötven év távlatából 28. - 29. oldal
100. u. o.
101. Evangélikusok Lapja 1920 márc. 19.
102. u. o.
103. 50 év 28. – 29. old.
104. Evangélikusok Lapja 1920 márc. 19.
105. A Magyar protestantizmus 1918 – 1948 136. oldal

106. eltűnt 177
107. eltűnt 178
108. E. O. L. Raffay hagyaték 6. doboz
109. u. o.
110. Keresztyén Igazság folyóirat 1943 115. old.
111. 50 év 34.old
112. D. Dr. Pröhle Károly: Zsinat előtt Keresztyén Igazság 1934 50-54. old.
113. E. O. L. Raffay hagyaték 1. doboz
114. u. o.
115. u. o.
116. Balogh - Gergely: Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992 i. m. 186. old.
117. Dr. Raffay Sándor: Amit az Úr üzen II. i. m. 39. old.
118. Terray László: Nem tehetett mást i. m. 32. old.
119. 50 év 9.old
120. 50év 38.old
121. Terray László: Nem tehetett mást i. m. 33. old.
122. elveszett 191.
123. Raffay hagyaték 3. doboz
124. Raffay hagyaték 3. doboz
125. Dr. Raffay Sándor: Ötven év távlatából i. m. 53. old.
126. u. o.
127. Dr. Payr Sándor: A magyar protestáns papi öltöny története Székely és Társa Sopron 1935 46.old.
128. Ágenda Scholtz testvérek 1931 3. old.
129. u. o.
130. 50 év 41.old
131. Raffay hagyaték 1.doboz
132. 50 év 41 – 42.old
133. Lic. Dr. Karner Károly: Magyar Evangélikus Egyházunk helyzetképe Keresztyén Igazság 1936 9. old.
134. Országos Evangélikus Múzeum
135. Dr. Raffay Sándor: Ötven év távlatából i. m. 25. old.
136. Dr. Fabiny Tibor: A Magyarországi Evangélikus Egyház rövid története i. m. 129. old.
137. u. o.
138. 50 év. 9. old
139. 50 év 52. old
140. Keresztény Igazság 1935.
141. 50 év 37.old
142. E. O. L. Raffay hagyaték
143. u. o.

144. u. o.
145. u. o.
146. Kemény Lajos: D. Raffay Sándor (nekrológ) Lelkipásztor folyóirat 1947 395. old
147. Dr. Raffay Sándor: Ötven év távlatából i. m. 19. old.
148. 50 év. 18.old
149. eltűnt 180.
150. Keresztyén Igazság folyóirat 1937 240. old.
151. Merényi Zsuzsanna: Sztehlo Gábor a gyermekmentő Alternatív Közgazdasági Alapítvány Bp.1993 9.
152. Merényi Zsuzsanna: Sztehlo Gábor a gyermekmentő i. m. 9. old.
153. Ker. Ig. 1934 50. pld.
154. Boleratzky Lóránd: Felkészülés a zsinatra Keresztyén Igazság 1989 6. old.
155. A Magyar protestantizmus 1918-1948 i. m. 165. old.
156. Ker ig 1934 294. old.
157. Boleratzky Lóránd: Felkészülés a zsinatra Keresztyén Igazság 1989 7. old.
158. u. o.
159. Gy. D.: A zsinat mérlege Keresztyén Igazság 1937 19. old.
160. Dr. Raffay Sándor: Ötven év távlatából i. m. 52. old.
161. eltűnt 187
162. eltűnt 188
163. eltűnt 189
164. eltűnt 183
165. eltűnt 181.
166. eltűnt 182.
167. Raffay hagyaték 1. doboz
168. Raffay hagyaték 1. doboz
169. u. o.
170. Raffay hagyaték 1. doboz
171. Raffay hagyaték
172. Raffay hagyaték 1. doboz
173. Raffay hagyaték 6. doboz
174. eltűnt 184.
175. eltűnt 190.
176. E. O. L. Raffay hagyaték 4. doboz
177. ?
178. E. O. L. Raffay hagyaték 1. doboz
179. 107 Fogjunk össze! Politikai Hetilap 1937. március 27.
180. internet
181. internet

182. internet
183. Protestáns Napok Keresztyén Igazság 1938 245. old.
184. E. O. L. Raffay hagyaték 1. doboz
185. E. O. L. Raffay hagyaték 1. doboz
186. E. O. L. Raffay hagyaték 1. doboz
187. E. O. L. Raffay hagyaték 1. doboz
188. Magyar Lajos Alapítvány Történelemtkönyv i. m. 68. old.
189. E. O. L. Raffay hagyaték 3. doboz
190. Protestáns Napok Keresztény Igazság 1938. 245. oldal
191. Raffay hagyaték 6. doboz
192. Fabiny Tamás: Keken András életregénye i. m. 45. old.
193. Fabiny Tamás: Keken András életregénye i. m. 86. old.
194. Tilkovszky Lóránt: Ez volt a Volksbund Kossuth kiadó Bp. 1978 112. old.
195. Balogh.-Gergely: Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992 i. m. 232. old
196. Terray László: Nem tehetett mást i. m. 49. old.
197. Sólyom Jenő: Bányai Evangélikus Egyházkerület Keresztyén Igazság 1943 17. old.
198. Nem voltam egyedül II. 250. oldal
199. Tilkovszky Lóránt: Ez volt a Volksbund i. m. 188. old.
200. u. o. 188. old.
201. Nem voltam egyedül II. 251. oldal
202. Ordass Lajos: Önéletrajzi írások Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Bern 1987 127. old.
203. Terray László: Nen tehetrtt mást i.m. 49. old.
204. Ordass Lajos: Önéletrajzi írások i. m. 133. old.
205. Dr. Fabiny Tibor: A Magyarországi Evangélikus Egyház rövid története i. m. 84. old.
206. 50 év 30.-31. old
207. Dr . Raffay Sándor: Ötven év távlatából i. m. 8. old.
208. Merényi Zsuzsanna: Sztéhlo Gábor a gyermekmentő i. m. 14. old.
209. Balogh - Gergely: Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992 i. m. 240. old.
210. Pelle János :A katolikus egyház és a zsidótörvények
211. www.holokausztmagyarorszagon.hu
212. Balogh - Gergely: Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992 i. m. 240-241. old.
213. Fabiny Tamás: Keken András életregénye i. m. 119. old.
214. u. o. 119. old.
- 215 Raffay hagyaték 1. doboz
- 216 Merényi Zsuzsanna: Sztéhlo Gábor a gyermekmentő i. m. 9. old.
217. www. magyarszemle. hu
218. www.centropa.hu
219. Magyar Protestantizmus 1918-1948 i. m. 138. old.

220. www.centropa.hu
221. Ordass Lajos: Önéletrajzi írások i. m. 143. old.
222. Balogh-Gergely: Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992 i. m. 245-246. old.
223. Ordass Lajos: Önéletrajzi írások i. m. 143. oldal
224. <http://beszelo.c3.hu/>
225. u. o.
226. Braham: A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon. I–II. Budapest, 1997. 1122–5.
227. Nem voltam egyedül I. MEVISZ Bp. 1995 192. old.
228. Fabiny Tamás: Keken András életregénye i. m. 194. old
229. u. o. 194. old.
230. Ordass Lajos: Önéletrajzi írások i. m. 149. old.
231. EOL Bányai Egyházkerület levéltára 62/1945
232. Fabiny Tamás: Keken András életregénye i. m. 113. old.
233. Dr. Fabiny Tibor: Insula Lutherana i. m. 91. old.
234. Raffay hagyaték 1. doboz
235. Magyar Protestantizmus 1918-1948 i. m. 142. old.
236. Magyar Lajos Alapítvány Történelemlétkönyv IV. i. m. 121. old.
237. EOL Egyetemes Egyházi iroda 180/1945
238. Reök Iván :”Újjáépítés az evangélikus egyházban” Bp 1950. 71 – 76. old.
239. Terray László: Nen tehetett mást i.m. 78. old.
240. u. o. 57. old.
241. E. O. L. Bányakerületi Levéltár 431/1945
242. Raffay hagyaték 1. doboz
243. Raffay hagyaték
244. Raffay hagyaték
245. Raffay hagyaték
246. Raffay hagyaték 3. doboz
247. Dr. Fabiny Tibor: Insula Lutherana i. m. 91. old.
248. LCEhe Vilmos: Három könyv az egyházzól FÉBÉ kiadása Bp. 1948
249. Ordass Lajos: Önéletrajzi írások i. m. 232. old.
250. u. o. 232. old.
251. Fabiny Tamás: Keken András életregénye i. m. 194. old.
252. u. o. 150. old.
253. Kemény Lajos: D. Raffay Sándor (nekrológ) Lelkipásztor folyóirat 1947 395. old
254. Fabiny Tamás: Keken András életregénye i. m. 150. old.
255. Kemény Lajos: D. Raffay Sándor (nekrológ) Lelkipásztor folyóirat 1947 394 -395. old
256. Dr. Keken András: Látni és érteni i. m. 194. old.

257. Ordass Lajos: Önéletrajzi írások i. m. 221. old.
258. Dr. Raffay Sándor: A vegyesházasságról Evangélikus Élet kiadása Bp. 1934 17. old.
259. Dr. Raffay Sándor: A vegyesházasságról Evangélikus Élet kiadása Bp. 1934 3. old.
260. Dr. Raffay Sándor: Légy hű mindhalálíg Hornyánszky Udvari Nyomdája Bp. 1900 3. old.
261. u. o. 9. oldal
262. u. o. 27. oldal
263. Dr. Raffay Sándor: A vegyesházasságról Evangélikus Élet kiadása Bp. 1934 20. old.
264. Dr. Raffay Sándor: A vegyesházasságról Evangélikus Élet kiadása Bp. 1934 28. old.
265. Dr. Raffay Sándor: A vegyesházasságról Evangélikus Élet kiadása Bp. 1934 3 old.
266. Salacz Gábor: A reverzális-kérdés Magyarországon Katholikus Szemle Szent István Társulat Bp. 1937 26. old
267. Raffay hagyaték 4. doboz
268. Dr. Raffay Sándor: Eltolódások az állam és az egyház viszonyában Protestáns Szemle 1924 19-20. old.
269. Raffay hagyaték 4. doboz
270. Dr. Raffay Sándor: A vegyesházasságról i. m. 44. old.
271. Pesti Kurir újság 1934 okt. 5
272. Nemzeti Újság 1935 máj. 8.
273. Dr. Raffay Sándor: A vegyesházasságról i. m. 26-27. old.
274. Sztehlo Kornél: A protestáns közös bizottság munkája 1892-1924 Bp. 1926 52. old.
275. 50. év 25 –26. old.

